

Pásztori-Kupán István

Követvén a szent atyákat
Az óegyház dogmatörténete 381-ig

Pásztori-Kupán István

Követvén a szent atyákat

Az óegyház dogmatörténete 381-ig

A Napoca Star Kiadó
és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
közös kiadása

Kolozsvár 2009

Készült
Az Erdélyi Református Egyházkerület
támogatásával

© 2009 Pásztori-Kupán István

Tudományos referensek: Gaál Botond és Adorjáni Zoltán

Nyelvi lektor: Somfalvi Edit

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
PÁSZTORI-KUPÁN, ISTVÁN

Követvén a szent atyákat. Az ógyház dogmatörténete 381-ig /
Pásztori-Kupán István. - Cluj-Napoca : Napoca Star : Editura Institutului
Teologic Protestant din Cluj Napoca, 2010

Bibliogr.

ISBN 978-973-647-694-5

ISBN 978-973-88799-5-9

281.9

Készült a kolozsvári Napoca Star Kiadó nyomdájában

Tartalomjegyzék

Rövidítések jegyzéke	8
Lectori salutem!	9
Bevezetés	13
Az első ősegyházi teológiai viták	14
A keresztyének elleni zsidó és pogány vádak	15
Az apostoli atyák krisztológiai tanítása	17
Óegyházi adopcionista és doketista irányzatok	20
Nicea előtti adopcionista irányzatok	20
Ebionitizmus	21
Artemon, Szamoszatai Pál és Antiochiai Lukiánosz	22
Nicea előtti doketista irányzatok	24
Néhány gnosztikus irányzat	26
Valentinosz	27
Markión	29
Mani és a manicheizmus	33
Szentháromságtan Órigenész koráig	37
A trinitárius monarchianizmus és fajtái	38
Dinamikus monarchianizmus	39
Modalista monarchianizmus	39
Szmirnai Noétosz és Praxeász	39
Szabelliosz és a szabellianizmus	41
A római szentháromságtan és krisztológia Órigenészig	44
A monarchianizmus következményei és tanulságai	45
Órigenész (184–254)	47
Órigenész élete és művei	47
Órigenész szentháromságtana (θεολογία)	49
Órigenész megváltástana és krisztológiája (οἰκονομία)	54
A <i>communicatio idiomatum</i> és Krisztus emberi lelke	57
Órigenész írásmagyarázati elvei	58
Órigenész egyháztana	63
Eredendő és cselekedeti bűnök, keresztség, úrvacsora	63
Órigenész eszkatológiája	66
A Sátán is üdvözülni?	67
A lelkek preegzisztenciája	69
Néhány kifejezés tisztázása	71
Az általános lényeket és természetet jelző kifejezések	71

Οὐσία _____	71
Φύσις _____	72
A személyt, illetve személyi valóságot jelző kifejezések _____	73
° Υπόστασις _____	73
Πρόσωπον _____	75
Összegzés _____	75
Az első egyetemes dogmatörténeti konfliktus _____	76
Arius és az arianizmus _____	78
Arius művei és teológiai tanítása _____	79
Arius levele Alexandrosz püspökhöz _____	81
A niceai első egyetemes zsinat és hitvallása _____	84
A Niceai Hitvallás szövege és rövid magyarázata _____	86
Teológiai bonyodalmak Nicea után _____	88
A szardikai zsinat és hitvallása _____	90
A sirmiumi zsinatok és az ariánus tömb szétesése _____	92
Athanasziosz (kb. 300–373) _____	94
Athanasziosz élete és művei _____	94
Athanasziosz szentháromságtana _____	96
Athanasziosz megváltástana és krisztológiája _____	97
Athanasziosz tanítása a Szent Lélekről _____	99
Athanasziosz szentségtana _____	99
A keresztség érvényessége _____	99
Athanasziosz úrvacsorátana _____	100
Krisztológiai és pneumatológiai mellékvágányok _____	104
Laodikeiai Apollinarisz és az apollinarizmus _____	104
Apollinarisz élete és művei _____	105
Apollinarisz krisztológiai tanítása _____	107
Arius és Apollinarisz krisztológiájának összehasonlítása _____	110
A Szent Lélek istenségének kérdése _____	114
Makedoniosz és a makedonianizmus _____	114
A pneumatomakhusok _____	116
A kappadókiai atyák teológiája _____	117
Caesareai (Nagy) Baszileiosz élete és művei _____	118
Baszileiosz szentháromságtana és pneumatológiája _____	120
Eukarisztia és egyházfegyelem _____	122
Nazianzoszi Gergely élete és művei _____	123
Nazianzoszi Gergely szentháromságtana _____	128
Nazianzoszi Gergely krisztológiája _____	130
Nüsszai Gergely élete és teológiai jelentősége _____	134
Nüsszai Gergely szentháromságtana és pneumatológiája _____	136

Nüsszai Gergely krisztológiája	142
Egy Fiú van, nem kettő	142
A <i>communicatio idiomatum</i> és az Ige szenvedésmentessége	144
Krisztusban két akarat van	148
Mária istenszülői mivolta és szüzessége	151
Nüsszai Gergely szentségtana	153
Nüsszai Gergely eszkatológiája	157
Ikoniumi Amphilokhiosz élete és teológiai jelentősége	162
Amphilokhiosz szentháromságtana és krisztológiája	163
Amphilokhiosz eszkatológiája és a test feltámadásáról szóló tanítása	166
A konstantinápolyi második egyetemes zsinat	171
A zsinat előzményei. Theodosius rendelete	171
A zsinat összehívása és lefolyása	173
A zsinat teológiai tanítását tartalmazó levél	175
Az ún. <i>Nicea–Konstantinápolyi Hitvallás</i> kialakulása	178
Az ún. <i>Nicea–Konstantinápolyi Hitvallás</i> rövid magyarázata	180
Hogy kerül Pilátus a krédóba? A kiegészítések értelme	182
A <i>Filioque</i> problémája	183
Egyház, keresztség, feltámadás	184
A 381-es konstantinápolyi zsinat kánonai	185
Az első kánon: az eretnekségek elítélése	186
A második kánon: a püspök és a helyi zsinatok jogköre	187
A harmadik kánon: Konstantinápoly az új Róma	187
A negyedik kánon: Maximosz elítélése	188
Az ötödik, hatodik és hetedik kánon	189
Befejezés: az új kezdet	190
Ajánlott irodalom	191
Elsődleges források – szövegkiadások	191
Másodlagos források	192
Név- és tárgymutató	199
Bibliai hivatkozások mutatója	206
Ószövetség	206
Újszövetség	206

Rövidítések jegyzéke

- ACO – Acta Conciliorum Oecumenicorum, Series I, ed. E. Schwartz & J. Straub (Berlin: Walter de Gruyter, 1914–1984); Series II, ed. sub auspiciis Academiae Scientiarum Bavaricae (Berlin: Walter de Gruyter, 1984–)
- CSEL – Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1866–)
- DCB – William Smith – Henry Wace, szerk., *A Dictionary of Christian Biography*, 4 kötet (London: John Murray, 1877–1887)
- DS – Heinrich Denzinger – Adolf Schönmetzer, *Enchiridion Symbolorum Definitionum et Declarationum de rebus fidei et morum*, 33. kiadás (Freiburg: Herder, 1965)
- EEC – Everett Ferguson, ed., *Encyclopedia of Early Christianity*, 2nd edn (London: Garland, 1998)
- GCS – Die griechischen christlichen Schriftsteller (Berlin: Akademie der Wissenschaften, 1945–)
- HE – *Historia ecclesiastica*: különböző szerzők (Euszebiosz, Szókratész Szkholasztikosz, Szozomenosz, Theodorétosz stb.) egyháztörténeti munkái
- ÓI – Ókeresztény írók sorozat (Budapest: Szent István Társulat)
- ÓIL – Vanyó László, *Ókeresztény írók lexikona* (Budapest: Szent István Társulat, 2004)
- PG – Migne, Jacques Paul, szerk., *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, 161 kötet (Paris: 1857–1887)
- PL – Migne, Jacques Paul, szerk., *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, 221 kötet (Paris: 1844–1864)
- RSz – *Református Szemle*
- SC – Sources Chrésiennes (Paris: Cerf, 1942–)
- TLG – Thesaurus Linguae Graecae CD-ROM
- TU – Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur (Berlin: Akademie der Wissenschaften, 1891–)

Lectori salutem!

Aki könyvet írt, ne mentetözzék. Ha Szókratész egyetlen gondolatát sem írta le, és ha a Mesterről azt jegyezte fel az evangélista, hogy a föld porába írt (Jn 8,6–8), akkor nemigen létezik menthető írásbeli alkotás: szerzőjével együtt rászorul a Mester megváltására.

Adolf Harnack *Dogmatörténete* óta e címen rengeteg idegen és magyar nyelvű munka látott már napvilágot. A keresztyén gondolkodás fejlődésének bemutatási módszere tekintetében többféle megközelítés létezik. Korunk dogmatörténeti munkáiban egyre inkább a tematikus elrendezés vált uralkodóvá, és gyakran másodlagos helyre szorította az időrendi bemutatást. A dogmatörténet azonban nem segédtudománya, hanem elengedhetetlen előfeltétele a rendszeres teológiának, ezen belül pedig a dogmatikának. Ez a könyv a szerzőnek abból a tapasztalatából indul ki, hogy az alapvetően tematikus módon elrendezett dogmatika szinte érthetetlen, ha azt meg nem előzi a dogmák kialakulásának történeti bemutatása.

Mindennek története van: a Szentírás egyes könyveinek szintügy, mint pl. a keresztyén szentháromságtannak. Korunk általános- és középiskolai történelemoktatási rendszere azonban távolról sincs azon a szinten, hogy akár az érettségi oklevél megszerzéséig egyfajta világos időrendi látást biztosítana a diákok számára. Ha valakiben ez mégis kialakul, azt elsősorban kiváló tanárának és önnön szorgalmának köszönheti. Márpedig a tematikus elrendezésű dogmatörténeti munkát csak világos kronológiai szemlélettel rendelkező ember forgathatja örömmel és haszonnal.

E könyv rendeltetése tehát az, hogy útbaigazításként szolgáljon a teológia fejlődését tanulmányozó teológusok és nem teológusok számára. A különböző kérdéseket és vitákat többé-kevésbé felbukkanási sorrendjük szerint tárgyalom. Támponként a fontosabb teológusok, eretnekek és zsinatok szolgálnak: tőlük igyekszem indítani, meghúzni vagy éppen elkötni egyik vagy másik tanítás történeti szálaikat. Ezért nem pusztán dogmatörténetről van szó ebben a munkában: óhatatlanul belekerül némi patrisztika, hereziológia, az azzal egybefonódó apologetika, sőt egyháztörténet és egyházpolitika is.

Nem titkolt elvem, hogy a „-tól, -től” olvasást a „-ról, -ről” olvasás nem helyettesítheti. Ilyen szempontból óriási kártételnek tartom, hogy korunk gyermekeit mindenféle „lebutított” regény-összefoglalókkal, alacsony nyelvi szinten mozgó egyszerűsített változatokkal próbálják leszoktatni a magyar klasszikusok olvasásáról. Gárdonyi, Jókai vagy Mikszáth igenis pótolhatatlan: a megoldás nem az ő lealacsonyításukban, hanem a mai ifjú olvasónak hozzájuk való felemelésében rejlik. Pontosan ugyanígy van ez az atyákkal is: elsősorban nem *róluk*, hanem *tőlük* kell sokat olvasni. Részben

ez a magyarázata a munkámban szereplő számos kétnyelvű idézetnek. Ezen túlmenően a „-tól, -től” olvasás egyébre is jó: például nemegyszer megszűntet olyan évszázados félreértéseket, amelyeket egyszer valamelyik elemző a lexikon vagy más „-ról, -ről” típusú könyv hasábjain felröppentett, s azóta a többiek szolgálai módon átveszik. Ez ugyanis bekerül a köztudatba, részévé válik saját „teológiatörténeti tudatalattinknak” – mert bizony ilyen is van! –, és a megkövesedett véleményre tényként kezdünk hivatkozni. Bizony, ilyenkor az a legjobb, ha az ember előveszi annak a könyvét, *akiről* már talán sokat, *tőle* viszont lehet, hogy semmit sem olvasott.

Ne feledjük: nem élő, hanem régen megholt emberekkel van dolgunk. Pontosabban azzal, amit ők írtak, vagy mások írták róluk. Ők jobbra sem afelől nem dönthettek, hogy melyik munkájuk éli majd túl őket, sem afelől, hogy az utókor melyik munkájukat tartsa tényleg mérvadónak. Arról nem is beszélve, hogy mai elemzéseinkkel szemben ők már nem védekezhetnek. Mindnyáján írtunk le már olyat, amit utólag megbántunk, és nem szeretnénk, ha minden más hagyatékunk elveszne, és éppen az maradna fenn utánunk, az utókor pedig csak annak alapján formálna rólunk véleményt. Biztos vagyok benne, hogy több ógyházi teológus is így járt.

Az atyák korába való visszautazás alázatot feltételez: ki kell kapcsolnom azokat a kérdéseket, amelyek az ő korukban még nem jelentkeztek, és a saját viszonyaik között kell szemlélnem teológiai és emberi magatartásukat. Ez a hozzáállás megóvhat mind az anakronizmus, mind pedig a felületes ítélletalkotás veszélyétől. Hasonló a probléma a kanonikus és az apokrif irodalom használata és megítélése tekintetében is: amíg nincs megszilárdult kánon, addig szigorú értelemben véve apokrif irat sincsen, legalábbis nem egyetemesen rendezett formában.

Az eretnokségek tanulmányozásakor világosan látnunk kell, hogy a tévtanító elítélésével együtt legtöbbször művei is megsemmisültek, illetve csupán töredékesen maradtak ránk. Az eredeti források hiányát pedig ritkán vagy hézagosan pótolják az ellenfelek fennmaradt cáfolatai. Az ókor egészen másként gondolkozott a szellemi tulajdon felől, mint mi. Így az idézeteket a parafrázisoktól nem mindig lehet pontosan elkülöníteni, illetve az ellenfél nem feltétlenül barátságos szándékának ismeretében a heves cáfolatokat bizonyos fokig a gyanú hermeneutikájával kell kezelnünk. Ariustól, a legnagyobb tartott eretnektől például mindössze néhány oldalnyi szöveg áll rendelkezésünkre, és noha azokból ki lehet mutatni az ő legfontosabb szentháromságtani elképzeléseit, krisztológiájára vonatkozóan már szinte kizárólag másodlagos forrásokra vagyunk utalva.

Az ortodoxia és heterodoxia viszonya a keresztyén teológia fejlődésének hihetetlenül izgalmas kérdése. Nemegyszer megesik, hogy egyik tanító té-

vedése eredményezi a másik ortodoxiáját. Athanasziosz például tanítványa, Apollinarisz írásai alapján döbbsent rá, hogy saját gondolatai hová vezetnek: így volt ideje helyesbíteni, illetve elhatárolódni követője tévedéseitől. Órigenésznek ez nem adatott meg, mert Arius jóval az ő halála után lépett színre. Míg Órigenészt nemegyszer anakronisztikusan azzal vádolják, hogy az arianizmus szellemi előkészítője volt, addig Athanaszioszról senki nem állította, hogy az apollinarizmus atyja lett volna. Márpedig ha tárgyilagosan közelítjük meg mindkét teológus életművét, és azt szigorúan a saját korának viszonyai között, és nem a későbbi fejlemények perspektívájából szemléljük, mindkettejük esetében az arianizmus, illetve apollinarizmus „előidézésének” vádja nagyjából alaptalannak bizonyul.

Ez a könyv – szerkezetét és beosztását tekintve – a teológiai problémák kialakulásának, megjelenésének és megoldásainak időrendjében igyekszik haladni az első keresztyének fontosabb teológiai kérdéseinek bemutatásától az apostoli atyák, az adopcionista–doketista viták korán át, Órigenész, a niceai zsinat, az arianizmus körüli események, Athanasziosz, a nagy kappadókiai atyák és ellenfeleik érintésével a 381-es második egyetemes zsinat teológiai döntéseinek összefoglalásáig. Ezen a meghatározott kereten belül témák szerint csoportosítja a tárgyalandó kérdéseket: hol egyik teológus nevéhez kapcsoltnak – a lelkek preegzisztenciáját pl. Órigenész kapcsán tárgyalom –, hol valamelyik zsinatról szóló beszámoló részeként. Némelykor egy-egy témát – a jobb megértés kedvéért – külön cím alatt, szélesebb időskiban bontok ki. Ilyen pl. a *Néhány kifejezés tisztázása* című fejezet.

A bemutatás nemcsak a tematika, hanem a kiemelten tárgyalt teológusok tekintetében is szelektív: ebben a vonatkozásban kénytelen voltam fontossági sorrendet felállítani, hogy a rendelkezésre álló terjedelemben a lényeges dolgok bekerülhessenek. Előfordulhat, hogy a válogatás néhol egyoldalúnak tűnik. Ahhoz viszont, hogy majd egyszer jobbat írassak, minden bizonnyal szükségem lesz a szakmabeliek bírálatára. Addig arra biztatom az olvasót, hogy alkalmazza a Heidelbergi Káté visszatérő motívumát erre a könyvre is, és tegye fel a kérdést: *mi hasznát veszed?* A kialakult válaszokból minden bizonnyal sokat fogok tanulni.

El kell ismernünk, hogy reformátusokként meglehetősen kevéssé vagy nagyon hézagosan ismerjük az Újszövetség kora és a reformáció évszázada között eltelt 1500 esztendő teológiai hagyományát. Márpedig nagy reformátoraink legfontosabb mondanivalójuk több mint kilencven százalékát ilyen régen megholt emberek írásaiból olvasták. E tekintetben rengeteget köszönhetek az egyházatyák műveit megjelentető Rotterdami Erasmusnak. A különböző témák kiválasztásánál, illetve egy-egy tanítás utóhatásának felvilágosításánál ez a szempont is szerepet játszott.

Ejtsünk néhány szót a nevek írásmódjáról. Amennyire lehetett, igyekeztem a latin neveket latinosan, a görögöket a szakirodalomban lassan általánosodó átírási szabály szerint használni. A kompromisszumok azonban elkerülhetetlenek: a túlságosan – legtöbbször latin formában – megszilárdult neveket éppen a zavar elkerülése érdekében nem változtattam meg. Így pl. *Ariust* írok *Areiosz* helyett, mert különben az *arianizmust* is *areiánizmusnak* kellene neveznem. *Niceát* is meghagytam Niceának (*Nikaia* helyett), *Kalcedont* szintén (*Khalkédón* helyett). Ezekben az esetekben az első előfordulás esetén mindkét (vagy több) névváltozatot is közlöm. Kerültem a magyarosítást is: így pl. nem Nagy Vazulról, hanem Nagy Baszileioszról beszélek.

A gyakran használt forrásokat rövidítettem: a tájékozódást a *Rövidítések jegyzéke* könnyíti meg. A bibliográfia a legfontosabb elsődleges és másodlagos irodalmat mutatja be azzal a céllal, hogy nemcsak a kor általános tanulmányozásához, hanem egynémely részletkérdés felderítéséhez is útmutatóul szolgálhasson. A név- és tárgymutatóba igyekeztem minden fontos nevet, meghatározást és fogalmat bevenni. A bibliai helyek mutatója pedig lassan standard kísérőjelensége korunk teológiai jellegű munkáinak.

Egyáltalán nem utolsó sorban fejezem ki hálámat Adorjáni Zoltán tanítómesteremnek azért a fáradhatatlan türelemmel és kiváló szakmai hozzáéréssel párosult segítségéért, melyet a szövegek helyes fordításának, illetve a megfogalmazás stílusának tekintetében nyújtott. Első hűségese és kritikus olvasóm, Somfalvi Edit éberem örködött minden mondat érthetősége és a szöveg gördülékenysége fölött. Ezt a köszönő mondatot viszont ő is csak a megjelent kötetből olvashatja. Szüleim tanácsait is jó volt megszívlelni: a közös munka még jobban összekötött és a nehéz pillanatokon is átsegített bennünket. Tanítványaim – a Teológiai Intézet mostani és egykori hallgatói – szintén sok hasznos tanáccsal és észrevétellel láttak el, hiszen nekik jutott az a megbízatás, hogy ahol csak lehet, igyekezzenek engem félreérteni, hát-ha attól világosabban fogalmazok majd, és ez a munka is érthetőbbé válik.

Feleségem és gyermekeim megértését és nélkülözhetetlen támogatását – akik „elatyátlanodásuk” miatt egyetlen zokszót sem ejtettek, míg én az atyákkal foglalkoztam – semmilyen szuperlatívuszos nyelvi szerkezettel sem tudom megköszönni. Ha a könyv megírása kapcsán mégis okom van a mentegetőzésre, ezt a tőlük elrabolt idő miatt kell megtennem.

Kolozsvárott, 2009 karácsony havában,

Pásztori-Kupán István

mcpasztori@yahoo.com
<http://www.proteo.hu/pasztori>

Bevezetés

„Követvén a szent atyákat, mindnyájan egybehangzóan tanítjuk” – ezzel az ünnepélyes, ugyanakkor szinte naivnak tűnő mondattal kezdődik a 451-ben tartott kalcedoni zsinat Jézus Krisztusról szóló tanítása, népszerű nevén: a *Kalcedoni Hitvallás*. A kijelentés azért meglepő, mert 451-ben, a negyedik egyetemes zsinat idején Krisztus látható, földi Anyaszentegyháza már sok fájdalmas szakadás sebét viselte önmagán, sőt, maga a 451-es zsinat sem tudta szorosabbra vonni a keresztyénség tanításbeli egységét, hanem újabb szétválásokhoz vezetett. Első pillantásra szinte érthetetlenek, csaknem elfogadhatatlannak tűnik, hogy a különböző gondolkodású keresztyének közé olyan hitvallás vonjon határt, mely éppen az aláírók közötti összhang, az eredeti szöveg szerinti „szimfónia” kihangsúlyozásával kezdődik. Joggal kérdezhetjük: milyen „szimfónia” az, amely már az első akkord leütése után disszonanciához vezet? Vagy valóban létezett, létezik ez az összhang, csak meg kell találnunk? Felszínre hozható-e korunk embere számára olyan érték ebből a másfélezer éve letűnt világból, amely ma is figyelmet érdemel?

A dogmatörténész gyakran ennek az elveszett harmóniának a felkutatásában leli örömét – és csalódását is, hiszen megannyiszor bebizonyosodik, hogy az emberi gyarlóság minden történelmi korban szinte matematikailag kifejezhetően állandó marad. Ez a könyv sem törekszik a múlt idealizálására: a szerző meggyőződése ugyanis, hogy a „bezzeg a mi időnkben!” típusú szemrehányó kijelentés, mellyel a szülő saját – vélt vagy valós – múltbeli magatartását kívánja gyermeke számára felmutatni, legtöbbször megszépített, eszményivé magasztosított példa.

„Historia est magistra vitae”, azaz „a történelem az élet tanítómestere” – tartja a régi közmondás. Azzal együtt, hogy a történelem egyetlen igazi tanulsága, hogy nem tanultunk belőle semmit, az egyháztörténelem és a rendszeres teológia határmezsgyéjén elhelyezkedő dogmatörténet régen letűnt korok teológiai gondolkodásának fejlődésébe enged betekintést. A múlt értékelése viszont már nem azonos magával a múlttal: ez a történelem. Ahogy edinburghi kedves tanárom, Larry Hurtado fogalmazott: „A múlt az, ami megtörtént. A történelem az, amit mondunk arról, ami megtörtént.”

A dogma története nemcsak a szüntelen viták, hanem elsősorban a teológusok szellemi vajúadásának története is. Az atyák életművének, tanításának megértéséhez ismernünk kell a kor gondolkodásának körülményeit, az aktuális kérdéseket, sőt a szóban forgó szerző személyes életkörülményeit, tapasztalatait is, hiszen ezek nem szigetelhetők el attól, amit akár Órigenész,

akár Athanasziosz vagy éppen Augustinus tanított. Az adott korszak ismerete egyszersmind megóv bennünket az anakronizmustól is.¹ Az atyák tanítását az elsődleges forrásokból ismerjük meg, míg a szellemi irányzatok átfogó bemutatásához jó szolgálatot tesz a másodlagos irodalom.

Mivel a dogmatörténet a keresztyén gondolkodás fejlődésének története, benne el lehet különíteni azokat a legfontosabb teológiai témákat, amelyek mentén – a viták eredményeképpen – egyik vagy másik tantétel konkrét formát öltött. A korai századokban számos kérdést megvitattak, melyek közül mi kiemelten a Szentháromság, a krisztológia, a szoteriológia és a pneumatológia kérdéskörével foglalkozunk, de érintjük az eszkatológia és a szentségtan bizonyos részeit is.

Az ógyház teológiai szótárában a fenti kifejezések még nem szerepeltek. Az atyák a legfontosabb kérdéseket a két kulcskifejezés, a *θεολογία*, illetve az *οἰκονομία* kategóriái alá sorolták. Az előbbi az Isten lényegével, tulajdonságaival, egységével és háromságával foglalkozó tudományágat jelölte: a mai szentháromságtan és a pneumatológia (a Szent Lélekkel foglalkozó tudományág) tartozik ide. Az *οἰκονομία* – nevéből eredően² – Istennek az ember üdvösségére vonatkozó „házirendjét” jelenti. E címszó alá tartozott minden, ami az örökkévaló Fiú, Jézus Krisztus testet öltésével, emberré válásával, személyével és megváltói művével kapcsolatos, így a mai értelemben vett krisztológia és szoteriológia (megváltástan) is. Sajátos szemszögből azt is mondhatjuk, hogy a klasszikus ógyházi viták középpontjában legtöbbször Jézus Krisztus személye állott. Niceában és Konstantinápolyban az ő (és a Szent Lélek) isteni mivolta, Efézusban és Kalcedonban pedig az ő isteni és emberi természetének egymáshoz való viszonya volt a kérdés.

Az első ósegyházi teológiai viták

Az Anyaszentegyház kialakulásának legkorábbi időszakát végigkísérik a különböző teológiai viták. Jézusnak a farizeusokkal, írástudókkal, főpapokkal folyton vitáznia kell. A viták legtöbbször teológiai jellegűek, hiszen az egész Ószövetség tanrendszerét, illetve annak a Mester általi újraértékelését érintő problémákról van szó. Az adófizetés kérdésétől a felebarát kilétéig, a házassági elválás szabályaitól a szeretet két nagy parancsolatának értelme-

¹ Az anakronizmus (magyarul kortévesztés) a dogmatörténész esetében akkor lép fel, ha pl. valamelyik ógyházi tanítót olyasmivel vádolja, ami az illető tanító korában még nem volt kérdés vagy vitatéma. Pl. Órigenészt – aki Arius előtt élt – az anakronizmus veszélye nélkül nem lehet „arianizmussal” vádolni.

² *οἶκος* = ház, *νόμος* = törvény → *οἰκονομία* = „házirend”.

zéséig szinte minden előkerül akár a vitabeszédek, akár a tanítás formájában elhangzó kijelentések (pl. a Hegyi beszéd antitézisei) formájában.

A későbbi teológiai irodalom Jézus és az apostolok kijelentéseire épít, azokból vonja le következtetéseit. E kijelentések értelmezése körül már az ősegyházban is támadtak nézetkülönbségek. Hogy csupán a legismertebbet említsük: a pogányból lett keresztyének és az ószövetségi törvény viszonyát maguk az apostolok is különféleképpen ítélték meg. Ennek rendezésére ült össze az ApCsel 15-ből ismert, ún. „apostoli zsinat”. Ezt a gyűlést furcsamód nem nevezik „az első egyetemes” vagy „az első ökumenikus zsinatnak” – noha teljességgel megérdemelné ezt a nevet –, pedig itt döntötték el, hogy a pogányokból lett keresztyéneknek nem kell először zsidókká lenniük (ti. körülmetéledniük) ahhoz, hogy valóban keresztyének (= krisztusiak) lehessenek. A Jakab által javasolt négy feltételt tartalmazó, az apostoloknak az antiochiai keresztyénekhez küldött közös levele így dogmatörténeti dokumentum, mely a mindenkori „pogányok” keresztyénné válásának teológiai feltételeit rögzíti.

A fenti nézetkülönbség békés tárgyalás útján történő megoldása a dogmatörténet ritkuló eseményei közé tartozik: az apostoli zsinat után néhány, jobbra elszórt jelenségnek minősíthető kivételtől eltekintve senki nem kérdőjelezte meg a körülmetéletlen Krisztus-hívők keresztyén mivoltát.

A keresztyének elleni zsidó és pogány vádak

Mint ismeretes, az őskeresztyéneket először nem a római helytartók vagy a görög gondolkodók kezdték üldözni és bírálni, hanem az Ószövetség betűjéhez ragaszkodó zsidó tanítók és vezetők. A botránykő a zsidók szemében Jézus Krisztus istenemberi személye volt: istenkáromlásnak tartották, hogy bármilyen teremtményt – így magát Jézust is – valaki „Isten Fiának” nevezve Istenként tiszteljen.³ Jézus perében az egymásnak ellentmondó tanúvallomások megbízhatatlansága miatt végül az istenfiúság elismerése (a főtanács szemében: „istenkáromlás”) miatt mondják ki a halálos ítéletet. Az Ószövetség Istene mellett valaki mást Istennek nevezni számukra egyet jelentett a gyűlölt politeizmussal. Az őskeresztyének ezzel szemben viszont megalkuvás nélkül hirdették Jézus isteni mivoltát,⁴ és őhöz imádkoztak:

³ E tekintetben ld. Larry W. Hurtado, *Hogyan lett Jézus Istenné a földön?* (Pannonhalma: Bencés kiadó, 2008).

⁴ Pál apostol, aki jól ismerte azokat a nézeteltéréseket, amelyek Jézus Krisztus személye körül felléptek, félreérthetetlenül fogalmaz: „Aki, mikor Istennek formájában vala, nem tekintette zsákmánynak azt, hogy ő az Istennel egyenlő” (Fil 2,6).

Megkövezék azért Istvánt, ki imádkozik, és ezt mondja vala: Uram Jézus, vedd magadhoz az én lelkemet! (ApCsel 7,59).

Az ószövetségi gondolkodás szerint „botrányosnak” mondható őskeresztyén tanítást és életvitelt azonban más oldalról is támadás érte. A görögök számára a Krisztusról szóló evangélium „bolondság” volt. Elsősorban nem azért, mintha amúgy is népes panteonjukban „még egy isten” (ti. Jézus Krisztus) nem fért volna el, hanem egyrészt, mert a keresztyének kizárólagosan Jézushoz ragaszkodtak, másrészt mert a görög filozófiával büszkélkedők számára „műveletleneknek” számítottak. Az evangélium nyelve és kifejezésformája valóban nem volt elvont, mint Platón vagy a többi filozófusok elmékedései: egyszerűségét azonban a görögök nem erénynek, hanem fogyatkozásnak tartották.

Az őskeresztyének tehát a több oldalról is érkező bírálatok hevében kellett megtalálják azokat a kifejezésmódokat, amelyekkel saját hitvilágukat meghatározhatták, illetve azt a környezetükkel elfogadtathatták. Így a zsidókkal szemben hangsúlyozniuk kellett, hogy noha ők Jézust Isten Fiaként tisztelik (ebből ugyanis nem engedtek), mégsem többistenhívők. E vajúdas eredménye többek között a Szentháromság dogmája, melynek kialakulása során – éppen a politeizmus vádjának elkerülése érdekében – találkozunk olyan próbálkozásokkal is, amelyek az Atyát, a Fiút és a Szent Lelket egymás alá rendelve mutatják be. Ezt nevezzük trinitárius szubordinációnak.

A görögökkel szembeni védekezés nemcsak dogmatikai, hanem nyelvi, kifejezésbeli, sőt módszertani kérdéseket érintett: el kellett dönteni, hogy a további vitát az evangélium „primitív” vagy a filozófia „emelkedett” nyelvén folytatják-e. Rövid időn belül az utóbbi győzedelmeskedett, és az ún. keresztyén apologéták (hitvédők) egyre inkább kezdtek olyan filozófiai kifejezéseket, kategóriákat használni, melyek a Szentírásban elszórtan vagy egyáltalán nem szerepeltek.⁵ E folyamat eredményeképpen született meg az a meglehetősen vitatható gondolat, miszerint „a filozófia a teológia szolgálóleánya” (*philosophia ancilla theologiae*).

Sokan úgy vélték, helytelen volt a filozófia nyelvének, szabályainak és érvrendszerének a teológiába történő átemelése. A dogmatörténet ismer olyan teológusokat, akik igyekeztek kizárólag bibliai szavakat használni – az ariánusok többek közt ilyen alapon utasították el a Szentírásban nem szereplő ὁμοούσιος (= azonos lényegű) kifejezést –, de ezek a próbálkozások

⁵ Az őskeresztyén apologétákkal ebben a munkában helyszűke miatt részletesebben nem foglalkozunk. Számos munkájuk megjelent magyar fordításban is, többek közt az Ókeresztény Írók sorozatban.

nem voltak hosszú életűek. Ma már az a helyzet, hogy filozófiai kölcsön-szavak és szabályok mellőzésével csaknem lehetetlen a „többiek” számára érthető teológiát művelni.

Az apostoli atyák krisztológiai tanítása

„Jézus Krisztus tegnap és ma és mindörökké ugyanaz” – olvassuk a rövid és világos megállapítást a Zsid 13,8-ból. Habár közérthetőnek tűnt a megállapítás, a levél szerzője szükségesnek tartotta ezt is hozzáfűzni:

Különböző és idegen tudományok által ne hagyjátok magatokat félrevezettetni; mert jó dolog, hogy kegyelemmel erősíttessék meg a szív (Zsid 13,9).

A fentiek szerint már az apostoli korban is voltak „különböző és idegen tudományok” (διδάχαι ποικίλαι καὶ ξένα),⁶ amelyekről különösen Pál apostol leveleiből több ízben értesülünk. A Héber Levél írója óva inti a gyülekezeteket e veszélyes mótelytől. Azt azonban valószínűleg nem sejtette, hogy több évszázadon keresztül folyik majd a vita arról, hogy „kicsoda az, aki *tegnap és ma és mindörökké ugyanaz?*” Isten-e vagy ember, netán mindkettő? Ha igen, akkor meddig tart emberi természete, és hol kezdődik isteni mivolta? Karl Barth szerint:

Az egyháztörténet során különféleképpen ismétlődő, az alexandriai és az antiochiai gondolkodás, majd később a lutheri és a kálvini krisztológia között fellelhető ellentétek úgy értékelendők, mint amelyek csupán viszonylagos értelemben állnak egymással szemben az egy valóságot érintő vitában. Így a jánosi típus vonalán nyilvánvalóan Eutükhész, s később Luther, a szinoptikusok vonalán pedig Nesztoriosz és Kálvin Krisztusra vonatkozó értelmezését kell keresnünk.⁷

Barth fenti megállapítása nyomán felmerül a kérdés: már az újszövetségi korban megoszlott-e a Jézus Krisztus személyéről alkotott felfogás, vagy mindez későbbi korok terméke? Barth egyik oldalon János evangélista, a másikon pedig a szinoptikusok látásmódját állítja szembe egymással. Az utóbbiakhoz – noha nem teljesen egyértelműen – Pál apostol is odasorolható. Nincs módunkban elidőzni az újszövetségi szerzők krisztológiai látás-

⁶ Nem kizárt, hogy a Zsid. 13,9-ben ún. áthallásos kifejezésmóddal van dolgunk. A sztoikus filozófusok athéni gyülekezőhelyét ugyanis ἡ στοὰ ἡ ποικίλη-nek (festett vagy tarka csarnoknak) nevezték. A „tarka és idegen tanítások” (διδάχαι ποικίλαι καὶ ξένα) veszélyére figyelmeztető újszövetségi szerző szóhasználatát az akkortájt meglehetősen népszerű görög filozófiai irányzatokkal szembeni óvatosság is befolyásolhatta.

⁷ Karl Barth, *Kirchliche Dogmatik*, Originalausgabe I/2, 27.

módjának elemzésénél – ez bizonyos mértékig szinte anakronizmus lenne –, mégis elfogadhatónak tartjuk a fenti felosztást azzal a megjegyzéssel, hogy a két nézőpont – a Jánosé, illetve a szinoptikusoké – inkább kiegészítője, semmint ellentéte egymásnak. Hiszen az emberi oldal, a betlehemi történet, a pásztorok és a bölcsék nélkül éppúgy csonka az Úr emberré válásáról alkotott képünk, mint ha az isteni oldalt kiemelő megállapítás, „az Ige testté lett” maradna ki az életünkől. A „dicsőség Urának” megfeszítése (1Kor 2,8) éppúgy szerves része a Szentírásnak, mint a közbenjáró „ember Krisztus Jézus”-ról szóló bizonyoságtétel (1Tim 2,5). A két kifejezés: az „Isten Fia” és az „Ember Fia” ugyanazt az *egy Személyt* jelöli.

Némi túlzással talán azt mondhatjuk, hogy már az apostoli korban két látásmód élt és fejlődött egymással párhuzamosan: a János nevével fémjelzhető gondolkodás az Úr Jézusban mindenekelőtt a testté lett Igét, a Λόγος-t látta, a páli és a szinoptikus hagyomány pedig az emberként hozzánk érkező Istent. A két látásmód természetesen elkülöníthetetlen egymástól, az egymás közti áthallások és átfedések pedig nyilvánvalóak.⁸

Zsidók és pogányok bírálatának feszültségében, Krisztus istenségének és az evangélium méltóságának védelmében alakul ki az ógyház teológiai tanítása. Az első apostoli nemzedék utáni keresztyének, az ún. apostoli atyák korának krisztológiáját mindvégig ez a vajúdás jellemzi.

A keresztyén teológiai gondolkodás a fokozódó üldözések évszázadaiban tovább színesedett, és mivel a külső elnyomás alig vagy egyáltalán nem adott alkalmat a nézetek egyeztetésére, minden közösség, iskola a maga módján fejlesztette tovább az egy kútforrásból származó örökséget. A Kr. u. 115 körül vértanúhalált szenvedett Antiochiai Ignatiosz így fogalmaz:

<p>Εἷς ἰατρός ἐστίν, σαρκικός τε καὶ πνευματικός, γεννητὸς καὶ ἀγεννητος, ἐν σαρκὶ γενόμενος θεός, ἐν θανάτῳ ζωὴ ἀληθινή, καὶ ἐκ Μαρίας καὶ ἐκ θεοῦ, πρῶτον παθητὸς καὶ τότε ἀπαθής, Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ κύριος ἡμῶν.</p>	<p>Egy orvos van, testi és lelki, aki született és születetlen, a testben lévő Isten, a halálban igazi élet, aki mind Máriától, mind Istentől való, először szenvedő, majd szenvedéstől mentes, a mi Urunk Jézus Krisztus.⁹</p>
--	--

⁸ Mindezt bővebben ld. pl. Pásztori-Kupán István, ‘Kicsoda az, aki *tegnap és ma és mindörökké ugyanaz?* A Jézus Krisztusról szóló evangélium igazsága az apostoli kor végétől a reformációig’, *Sárospataki Füzetek*, 4/2 (2000), 23–43.

⁹ *Levél az Efézusiakhoz* 7, 1, P. T. Camelot, szerk. *Ignace d’Antioche. Polycarpe de Smyrne. Lettres. Martyre de Polycarpe*, SC 10, IV. kiadás (Paris: Cerf, 1969). ÓÍ 3, 166.

Kiemelten jelen vannak a klasszikus ellentétpárok: a test és a lélek, a születés és a születetlenség – mely egyrészt Krisztus emberi, másrészt isteni oldalára utal –, a szenvedés és a szenvedéstől/szenvedélytől való mentesség (utóbbi ismét isteni tulajdonság). A „testben lévő” vagy „testté lett” Isten képe az örökkévaló Fiú emberré válását jelenti, aki egyszerre Máriától és Istentől való. Ignatiosz számára nem kérdés, hogy a mennyei Fiú azonos azal, aki a földön emberi formában Jézus Krisztusként jelent meg.

A „szenedő” jelző Jézus emberi természetét, a „szenedéstől mentes” pedig az ő isteni mivoltát, megdicsőült állapotát is kifejezi. Az óegyház tanítói számára Isten szenvedésmentessége (vagy szenvedélymentessége, görögül: ἀπάθεια) egyrészt azt jelentette, hogy ő minden más isten (különösen a szenvedélyekkel teli görög istenek, a keresztyéneket bíráló gondolkodók istenei) fölött áll. Továbbá Isten szenvedésmentessége egyáltalán nem jelent szenttelenséget vagy érzéketlenséget. Isten ἀπάθεια-ja egyáltalán nem „apátia”, sőt! A szenvedés, mivel időben megvalósuló esemény, azért nem köthető Istenhez, mivel ő az idő fölött áll. Isten szenvedésmentessége az ő változhatatlanságának (ἀτροπία, immutabilitas) következménye. Így őt nem befolyásolja a változás, hiszen neki nincs szüksége arra, hogy velünk, emberekkel valami nagy nyomorúság történjen ahhoz, hogy úgymond „megkönyörüljön” rajtunk. Éppen ellenkezőleg: Isten önnön természetes valóságához tartozik az, hogy szereti a teremtményeit. Ezért lehet „mentes” a szenvedéstől és a szenvedélyektől, mert nem pillanatnyi érzések vagy hangulatok mentén, hanem minket változatlanul szerető Atyaként cselekszik. A fenti részletben Ignatiosz világosan jelzi, hogy „a mi Urunk Jézus Krisztus” az egyetlen orvos és az igazi élet. Ő – aki egyszerre ember és Isten.

Alexandriai Kelemen (kb. 160–215) a II. évszázad végén írt *Krisztus-himnuszában* egyfelől „örökkévaló Igének, végtelen Aiónnak, örökkévaló fénynek” (Λόγος ἀέναιος, αἰὼν ἄπλετος, φῶς αἰδίου), másfelől pedig „mennyei anyatejnek” (γάλα οὐράνιον) és „nagy erejű Gyermeknek” (παῖς κρατερός) nevezi az Urat.¹⁰ A παῖς ugyan gyermeket jelent, viszont a Septuaginta alapján az ószövetségi עֶבֶד (az Úr szolgája – ld. pl. Ézs 53) megfelelője. Az első évszázadok keresztyéneinek liturgikus imádságai a παῖς-t messiási címként Jézus Krisztusra vonatkoztatják. A *Didakhé* (*A tizenkét apostol tanítása* címet viselő ókeresztyén irat) ugyancsak Isten παῖς-aként beszél róla. Az örök Ige tehát Isten Fia, de az Ő szenedő szolgája is, aki egyesíti önmagában Isten mindenhatóságát és az ember esendőségét.

¹⁰ Alexandriai Kelemen, *A megváltó Krisztus himnusza* (TLG: *Hymnus Christi Servatoris* 35–42); ÓÍ 3, 12–13.

gyományos eukarisztia-értelmezése, illetve a mélyebb üzenetet meghallóknak az igazság szavával isteni ígéret révén való táplálkozása között.¹²⁷

Órigenész eszkatológiája

Talán a legismertebb órigenészi gondolat az ἀποκατάστασις πάντων, azaz mindeneknek a maguk eredeti, tisztán szellemi állapotába való visszaállítása. Megjegyzendő, hogy a kérdésről maga a szerző is „nagy óvatossággal és félve” szól, saját bevallása szerint „inkább megvitatás és vizsgálódás formájában, semmint biztos és lezárt megállapítások módján”.¹²⁸

Órigenész Isten kegyelmes mivoltát nem tudja összeegyeztetni az örökké tartó kárhozattal, illetve pokolbeli büntetéssel. Alábbi gondolatát azonban túlzás lenne közvetlen kapcsolatba hozni a középkornak a tisztítótüzre (purgatóriumra) vonatkozó tanításával, annál is inkább, mert Órigenész nem beszél konkrétan valamiféle tisztítóhelyről, hanem magáról a megtisztításról:

Furor vindictae Dei ad purgationem proficiat animarum. [...] Poena, quae per ignem inferri dicitur, pro adiutorio intellegitur adhiberi. Isten büntető haragja a lelkek megtisztítását szolgálja. [...] A tűz általinak mondott büntetés segítségnyújtásként értendő.¹²⁹

A Sátán és az ő angyalai kiléte felől szerzőnk többször is megjegyzi, hogy az egyházi tanítás nem beszél róluk elég világosan, noha „sokak véleménye szerint angyal volt”.¹³⁰ A kérdésben tanúsított visszafogottsága ellenére a Lk 10,18 alapján a következőket állapítja meg:

[A Sátán] valamikor fény volt [...] az égben volt, a szentek között tartózkodott, és ugyanabból a világosságból részesült, amelyből az összes szent részesül, amelyből a világosság angyalai lesznek, s ami miatt apostolait „a világ világosságának” nevezi az Úr.¹³¹

Órigenész számára a szabad akarat szervesen összefügg a gonosz hatalma alóli szabadulással, és nagyobb súllyal esik latba, mint a későbbi nyugati teológusoknál. Felvetése egyetemes teológiai kulcsprobléma:

Mármost vajon azokból a rendekből, melyek az ördög uralma alatt [*sub principatu diaboli*] tevékenykednek, és gonoszságának engedel-

¹²⁷ Ld. *Comm. in Joh.* 32, 24. Órigenész írásmagyarázatához és szentségtanához ld. Richard P. C. Hanson, *Allegory and Event, A Study of the Sources and Significance of Origen's Interpretation of Scripture* (Louisville: Westminster John Knox Press, 2002), 325.

¹²⁸ *De princ.* 1, 6, 1. Ld. *A princ.*, I, 97–98.

¹²⁹ *De princ.* 2, 10, 6. Ld. *A princ.*, I, 204.

¹³⁰ *De princ.*, *Előszó*, 6. Ld. *A princ.* I, 36.

¹³¹ *De princ.* 1, 5, 5. Ld. *A princ.*, I, 96.

meskednek, képesek-e egyesek valaha is az eljövendő világokban megtérni a jósághoz, hiszen megvan bennük a szabad akarat képessége [*liberi facultas arbitrii*], vagy pedig az állandó és megrögzött rossziaságuk a megszokás folytán mintegy természetükké válik? [...] Egyeseket az első, másokat az azt követő, néhányukat pedig a legvégső időben javít meg és hoz helyre az angyali, majd a magasabb rendű erők gyámkodása, mely igen nagy és súlyos, fölöttébb hosszantartó, több korszakon át zajló büntetések révén valósul meg. Így aztán fokozatosan kerülnek egyre magasabbra, elérkezve a láthatatlan és örök világokig, miután a nevelés során az égi erők összes hivatalait sorban végigviselték. Úgy vélem, ebből nyilvánvalóan következik, hogy minden egyes értelmes természet [*unamquamque rationabilem naturam*] átmehet az egyik rendből a másikba [*ab uno in alterum ordinem*], s bármelyikből eljuthat mindegyikbe, minthogy szabad akarata által mozgásainak és törekvéseinek megfelelően képes az előrehaladásra és visszafejlődésre.¹³²

A Sátán is üdvözülni?

A *De princ.* 2, 5-ben szerzőnk hosszan ecseteli a jóság és igazságosság viszonyát, és a különböző eretnekségekkel szemben hangsúlyozza, hogy az Ószövetség Istene azonos Jézus Krisztus Atyjával. Ebből az apologetikus hangnemből szinte magától értetődően következhet az is, hogy Isten minden bűnöst megment. Valahányszor azonban ellenfelei azzal vádolták, hogy az ἀποκατάστασις gondolatával tulajdonképpen magát a Sátánt is üdvözíteni akarja, Órigenész mindig hevesen tiltakozott. Hieronymus így számol be Órigenésznek és Candidusnak az akaratról szóló, 229–230 körül lezajlott nyilvános vitájáról:

Adserit Candidus diabolum pessimae esse naturae et quae salvari numquam possit. Contra hoc recte Origenes respondit non eum periturae esse substantiae, sed voluntate propria corruiisse et posse salvari.

Candidus azt állította, hogy az ördög a legrosszabb természetből való, így teljességgel megváltathatlan. Erre Órigenész helyesen felelt, hogy [az ördög] nem önnön veszendő lényege, hanem saját akarata miatt bukott el, így megváltható.

¹³² Ld. pl. *De princ.* 1, 6, 3. Ld. *A princ.*, I, 102–103.

Hoc Candidus vertit in calumniam, quasi Origenes dixerit diaboli naturam esse salvandam: quod ille falso objecerat, hic refutat.

Ezt Candidus rágalommá változtatta, mintha Órigenész azt mondta volna, hogy az ördög természetesen megváltható: hamis ellenvetését azonban emez megcáfolta.¹³³

A szövegből világos, hogy a vitatkozó felek két különböző dologról beszélnek: Candidus számára az ördög eleve veszendő, azaz pusztulásra ítélt természetből való, tehát megválthatatlan. Órigenész onnan indul ki, hogy Isten egyetlen teremtménye sem lehet eleve veszendő természetű, hiszen a teremtéskor mindenre azt mondta, hogy „jó”. Az ördög Órigenész szerint tehát nem a saját – Istentől eleve pusztulásra ítélt – *természete*, lényege vagy szubsztanciája miatt bukott el, hanem saját döntése, saját *akarata* következtében. Ebből a szemszögből nézve az akarat megváltoztatására – ha ezt az Istentől kapott természet eleve nem akadályozza – neki is lehetősége van. Ez a kijelentés csupán Isten teremtő munkájának a védelmét jelenti, azt, hogy nem ő a felelős az ördög bukásáért: az ellenszegülés tehát nem „teremtési hiba”. Így az a feltételezés, miszerint az ördög elvileg megváltoztathatná az akaratát – mert ebben saját lényege nem gátolja – korántsem egyenlő azzal a kijelentéssel, hogy meg is teszi, tehát mindenképpen üdvözülni.

Rufinus *Órigenész könyveinek meghamisításáról* című írásában közli Órigenész egyik levelét, melyet néhány alexandriai barátjához intézett. Ebben keserűen számol be Candidus csalásáról, aki meghamisította a vitájukról készült jegyzeteket annak érdekében, hogy Órigenészt – többek közt a Sátán üdvözlésére vonatkozó állítólagos kijelentéséért – eretnekként tüntesse fel. Helyszűke miatt a levélnek csak a legfontosabb részletét idézzük:

Quidam eorum qui libenter habent criminari proximos suos, ascribunt nobis et doctrinae nostrae crimen blasphemiae, quod a nobis nunquam audierunt: de quo ipsi viderint, nolentes observare mandatum illud quod dicit, quia maledici regnum Dei non possidebunt, dicentes me, patrem malitiae ac perditionis, et eorum qui de regno

Némelyek azok közül, akik örömmel vádolják felebarátaikat, istenkáromlás vádjával illetnek engem és tanításomat, amit tőlem soha nem hallottak. Éppen rajtuk látszik, hogy nem akarják figyelembe venni a parancsot, miszerint „szidalmozók nem örökölhetik Isten országát” [1Kor 6,10], mikor azt állítják, hogy szerintem

¹³³ Hieronymus, *Apologia adversus libros Rufini (Apológia Rufinus könyvei ellen)* 2, 19; PL 23, 463; P. Lardet, szerk., *Saint Jerome, Apologie contre Rufin*, SC 303 (Paris: Cerf, 1983).

Dei ejiciuntur, id est diabolum, a gonoszság, a veszedelem és az
dicere esse salvandum: quod ne Isten országából száműzöttek aty-
aliquis quidem mente motus, et ja, vagyis az ördög, üdvözülni fog,
manifeste insaniens dicere potest. mikor illet még az elmeháboro-
dott, vagy a nyilvánvalóan eszte-
len sem mondhat.¹³⁴

A dologban talán az a legfurcsább, hogy néha neves újkori elemzők is át-
veszik az örökölt félreértéseket vagy félremagyarázásokat, annak ellenére,
hogy maga Órigenész nevezi esztelenségnek az ördög üdvözülésének hirde-
tését.¹³⁵ A kérdést nemrég Lisa R. Holliday tisztázta: a valóban példásan do-
kumentált tanulmány végkicsengése szerint Órigenésznek – kisebb önel-
lentmondások ellenére – soha nem állt szándékában a Sátán megtérésének
és megváltásának gondolatát hirdetni.¹³⁶

A lelkek preegzisztenciája

Ejtsünk néhány szót a lelkek preegzisztenciájának órigenészi gondolatá-
ról is, mely szorosan kapcsolódik az ἀποκατάστασις tanításához. Eszerint
az emberi lelket nem a földi fogantatás pillanatában vagy azután teremti Is-
ten, hanem azok Isten szellemi, láthatatlan világának tagjai, létezésükkel
megelőzik a testbe költözést (= preegzisztensek). Szabad akaratuk révén –
mellyel Órigenész szerint a testen kívüli állapotukban is rendelkeznek – a
lelkek befolyásolhatják, hogy a testbe való költözésük során milyen sors vár
rájuk, azaz milyen kezdeti állapottal indul a földi életük. Szerzőnk szerint:

Úgy vélem, ésszerű lesz azt is megvizsgálni, miért van az, hogy az
emberi lelket egyszer a jó, máskor pedig a rossz szellemek mozgatják.
Gyanítom, ennek testi születésünknél korábbi okai vannak. [...] Mindazok,
akik azt állítják, hogy Isten gondviselése kormányoz min-
dent, ami a világban van – amint a mi hitünk is ezt tartalmazza – és
fönntartják, hogy az isteni gondviselés mentes az igazságtalanság
minden vétkétől, erre csak azt a választ adhatják, hogy ez csak akkor

¹³⁴ Rufinus, *Liber de adulteratione librorum Origenis* 6, 8–14 in PG 17, 624–625; SC 464.

¹³⁵ Ld. pl. Alister E. McGrath, *Bevezetés a keresztény teológiába* (Budapest: Osiris, 1995),
34: „Órigenész örömmel vette át az *apokatastaszisz* gondolatát is, mely szerint minden
teremtmény – az összes ember, de még a Sátán is – üdvösségre jut.” Vö. Johannes
Quasten, *Patrology*, 4 kötet (Utrecht: Spectrum, 1950–1986), II, 87: „a Logosz még a dé-
monokat és magát a Sátánt is megtisztítja”.

¹³⁶ Ld. Lisa R. Holliday, ‘Will Satan Be Saved? Reconsidering Origen’s Theory of Volition
in *Peri Archon*’, *Vigiliae Christianae* 63 (2009), 1–23.

lehetséges, ha voltak bizonyos előzetes okok, melyeknél fogva a lélek testbe születésük előtt vétkesek lettek érzületükben és mozgásukban, olyannyira, hogy az isteni gondviselés ítéleteként ennek elszívését érdemelték ki. A léleknek ugyanis mindig megvan a szabad akarata, legyen a testben vagy a testen kívül; a szabad akarat pedig, mindig vagy a jó vagy a rossz irányában mozdul el, és az értelmes érzék, vagyis az ész vagy a lélek sohasem létezhet a jó vagy a rossz irányába való elmozdulás nélkül. Valószínű, hogy ez az elmozdulás a viszonzás alapja, még mielőtt cselekednének e világban; így ezen okok és ezen viszonzások szerint már a születéstől fogva, sőt, úgyszólván a születés előtől fogva meghatározta az isteni gondviselés, hogy a jót vagy a rosszat szenvedjük el.¹³⁷

A fentiekhez csupán a következőket kell még fűznünk: Órigenész látásmódja szerint Isten örökkévalóságából az is következik, hogy ő mindig teremtő is volt. A teremtmények persze nem örökkévalók, hanem maga a világ teremtése egyfajta korszakolt folyamat: a mi világunk előtt is voltak világok (aiónok, világkorszakok), és ezt is követik majd újabbak, noha nem létezik egyszerre több világ is. A Teremtő Bölcsességben ugyanis még teremtésük előtt mintegy előképként [*praefiguratio*] és előzetes formában [*praeformatio*] mindig is megvoltak azok a dolgok, amelyeket azután valóságos létezőkként Isten megteremtett.¹³⁸ Ez a gondolat – melyet szintén sokan bíráltak – az eredeti szövegkörnyezetben található egyéb, óvatosan megfogalmazott utalással együtt éppen korunkban, az univerzum egészéről alkotott modern tudományos világkép kialakulásának, az idő, a tér, az anyag, az energia és az információ újradefiniálásának korszakában még a teológia számára is tartogathat megfontolásra alkalmas gondolatokat. Órigenész olvasásakor gyakran döbben rá az ember, hogy a mai tudományos megállapítások néhol sokkal közelebb állnak az ő megfogalmazásaihoz, mint azt első látásra feltételeznénk.

Órigenész írásmagyarázata, szentháromságtani, krisztológiai, megváltás-tani és eszkatológiai tanítása több évszázadon át meghatározó jelentőséggel bírt az egyetemes keresztyénségen belül. Kifejezésmódja, terminológiájának következetessége az egyetemes zsinatok különféle teológiai vitáiban is hosszú ideig megkerülhetetlen viszonyítási alap maradt. Annak ellenére, hogy több gondolatát kemény óegyházi bírálat érte, tekintélye még az 553-

¹³⁷ *De princ.* 3, 3, 5; *A princ.*, II, 60–62.

¹³⁸ Ld. *De princ.* 3, 5, 3; *A princ.* II, 75–76. Vö. *De princ.* 1, 4, 3–5; *A princ.* I, 83–86.

as, ún. ötödik egyetemes zsinaton történt, meglehetősen vitatható elítélése ellenére sem homályosodott el.

Néhány kifejezés tisztázása

Mielőtt az első egyetemes zsinat teológiai vitáinak körülményeit és eredményét összefoglalnánk, szükségesnek mutatkozik a legfontosabb szentháromságtani és krisztológiai kifejezések rövid bemutatása. A terminológiának ugyanis minden vitában kulcsfontosságú szerepe van: ha a vitatkozó felek nem szögeznek le, hogy melyik kifejezésen mit értenek, az eszmecse-re már az első pillanattól kudarcra van ítélve. Ez sajnos elég gyakran fordult elő az ógyházi viták során – különösen amiatt, hogy a filozófiából kölcsönzött kifejezéseket használó teológusok közül nem mindenki volt tisztában a terminus filozófiai háttérével és jelentésével. Így gyakorta a (hibás) ráérzés és az abból következő szóhasználat mentén hatalmas, gyakran évtizedekig elhúzódó, jobbra elkerülhető szócsaták alakultak ki. Mindenik vita közös tanulsága azonban az, hogy ha a vita elején nem szögezték le a kifejezések közösen elfogadott értelmét, addig nem tudták lezárni a vitát, amíg ez meg nem történt. Mai teológiai disputáink szempontjából nézve tehát még az atyák hibáiból is bőven van mit tanulnunk.

Az általános lényegét és természetet jelző kifejezések

Mind a szentháromságtanban, mind a krisztológiában használatosak az általános lényegét, illetve természetet jelző kifejezések. Míg az alábbiakban igyekszünk tömören és érthetően összefoglalni a legfontosabb tudnivalókat, ezzel együtt az olvasó figyelmébe ajánljuk a témához kapcsolódó bőséges idegen és magyar nyelvű szakirodalmat.¹³⁹

Οὐσία

Az οὐσία, mely az εἶμι ige származékszavaként a létezés, illetve a *lényeg*et hivatott kifejezni, a szentháromságtanban a közös isteni lényeg, az „egy” kifejezésére szolgál. Nem véletlenül éppen ebből a kifejezésből szár-

¹³⁹ A teljesség igénye nélkül: ld. John Henry Newman, *The Arians of the Fourth Century* (London: Longman, 1908), 432–444; Marcel Richard, L'introduction du mot *hypostase* dans la théologie de l'Incarnation, *Mélanges de science religieuse* 2 (1945), 5–32, 243–270; G. L. Prestige, *God in Patristic Thought* (London: SPCK, 1952), 157–178; Pásztori-Kupán István, Jézus Krisztus személyének „hüposztatikus egysége” az V. század terminológiai vitáinak tükrében, *RSz* 100/3 (2007), 645–656.

veszik célba. A megfogalmazás módja a kappadókiaiak és az antiochiaiak Apollinarisz elleni érveire emlékeztet: a formula hangsúlyozza, hogy Jézus Krisztus tökéletes Isten és tökéletes ember.

Ezt a teológiai formulát nemcsak az egyetemes egyház, hanem a vonatkozó teológiai szakirodalom is meglehetősen sokáig elhanyagolta, annak ellenére, hogy ez az a szöveg, amit a második egyetemes zsinattal és résztvevőinek zömével a legszorosabb kapcsolatba lehet hozni. Jelentőségét az is növeli, hogy a keleti atyák saját tanításuk összefoglalásaképpen, ortodoxiájuk bizonyítására ezt illesztették be a Rómának megküldendő levélbe:

Τὰ μὲν οὖν κατὰ τὴν πίστιν τὴν παρ’ ἡμῶν ἀνυποστόλως κηρυττομένην ὡς ἐν κεφαλαίῳ τοιαῦτα· περὶ ὧν καὶ ἐπὶ πλεῖον ψυχασωτηθῆναι δυνήσεσθε, τῷ τε ἐν Ἀντιοχείᾳ τόμῳ παρὰ τῆς ἐκεῖ συνελθούσης συνόδου γεγεννημένῳ καταξιώσαντες ἐντυχεῖν καὶ τῷ πέρυσιν ἐν Κωνσταντινουπόλει παρὰ τῆς οἰκουμενικῆς ἐκτεθέντι συνόδου, ἐν οἷς πλατύτερον τὴν πίστιν ὡμολογήσαμεν καὶ τῶν ἑναγχοῦς καινοτομηθειῶν αἰρέσεων ἀναθεματισμὸν ἔγραφον πεποιήκαμεν.

Íme hát a rövid foglalatja annak a hitnek, amelyet félelem nélkül hirdetünk. Ezek felől bővebben is meggyőződhetek, ha méltónak találjátok elolvasni az Antiochiában összeült zsinat iratait, és azt, amit tavaly Konstantinápolyban az ökumenikus zsinat bocsátott ki. Ezekben a hitet bővebben is megvalljuk, és amelyhez csatoltuk azon eretnokségek elleni anatómát is, melyekhez az újítók nemrég csatoltak.³⁷³

Külön kiemelendő, hogy ez a 382-ben keletkezett levél az egy évvel korábban megtartott konstantinápolyi zsinatot valóban „ökumenikus zsinatnak” (οἰκουμενικὴ συνόδος) nevezi.³⁷⁴ Mivel a levél címzettjei azok a nyugatiak, akik a maguk részéről éppen egyetemes, azaz ökumenikus zsinatra akarták hívni a keletieket, a megnevezés pusztán használata minden bizonnyal üzenetértékű volt.

Az ún. Nicea–Konstantinápolyi Hitvallás kialakulása

A hagyomány szerint a *Nicea–Konstantinápolyi Hitvallásként* ismert szöveget a Konstantinápolyban 381-ben összegyűlt ortodox atyák fogalmazták meg és állították össze. Noha a 431-es efézusi (harmadik egyetemes) zsinat még nem említi, a 451-es kalcedoni (negyedik egyetemes) zsinaton

³⁷³ Theodorétosz, *HE* 5, 9 (TLG: 293, 4–10).

³⁷⁴ Theodorétosz, *HE* 5, 9 (TLG: 293, 21).

kétszer is úgy hivatkoznak rá, mint „a 150 szent atya” (οἱ ἄγιοι πρὸ πατέρες)³⁷⁵ által a niceai szent és nagy zsinattal egybehangzóan összeállított hittételekre.³⁷⁶ A kutatás régen igazolta már, hogy ez a feltételezés ebben a formában nem tartható, noha számos fehér folt van még a formula kialakulásának történetében. A kérdéssel kapcsolatban számos munka született.³⁷⁷

Az egyik legfontosabb tanulmány Luise Abramowski tollából származik, aki többek közt Mopszvesztiai Theodorosz szír nyelven fennmaradt *Katekizisei* alapján kimutatja,³⁷⁸ hogy a *Nicea–Konstantinápolyi Hitvallás* elődjét Róma (Damasus pápa) és Antiochia teológiai kölcsönhatásában kell keresnünk. A *Niceai Hitvallást* a nyugatiak kiegészítették és azt a kiegészítést az antiochiai neo-niceánusok igazították a helyi viszonyokhoz. Ezt a formulát nevezi a szerző *Romano–Nicaenumnak*.³⁷⁹

Egyértelmű, hogy a szentháromságtan szempontjából töretlen folytonosság van a 379-es antiochiai helyi zsinat,³⁸⁰ a 381-es és a 382-es konstantinápolyi zsinatok között. Abramowski kitűnően adatolt munkája szerint a *Nicea–Konstantinápolyi Hitvallás* nem más, mint az ún. *Romano–Nicaenumnak* a 379-es antiochiai zsinaton kialakított formája, melyet a 381-es konstantinápolyi zsinaton jóváhagytak, így az ún. *Nicea–Konstantinápolyi Hitvallás* tulajdonképpen 379-ben Antiochiában nyerhette el végleges formáját. Szövege nagyon közel áll annak a hitvallásnak a szövegéhez, amelyet Antiochiában még 428-429-ben is keresztelési szimbólumként használtak.³⁸¹

³⁷⁵ Fentebb említettük, hogy a 36 makedoniánus és pneumatomakhus püspök távozása után a zsinaton 150 ortodox püspök maradt.

³⁷⁶ ACO II, 1, 2, 80 és ACO II, 1, 2, 128. A második alkalommal közvetlenül a *Niceai Hitvallás* után közlik a szöveget, a következő bevezetéssel: „és a Konstantinápolyban összegyűlt 150 szent atya ugyanazon [hitvallása]” (καὶ τὸ αὐτὸ [τὸ σύμβολον] τῶν πρὸ ἁγίων πατέρων τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει συναχθέντων). Vö. Hefele, *Councils*, II, 351.

³⁷⁷ Ld. pl. Adolf Martin Ritter, *Das Konzil von Konstantinopel und sein Symbol* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1965).

³⁷⁸ Theodorosz munkájának szír és angol nyelvű kiadását ld. A. Mingana, *Commentary of Theodore of Mopsuestia On the Nicene Creed*, Woodbroke Studies 5 (Cambridge: W. Heffer & Sons, 1932).

³⁷⁹ Luise Abramowski, ‘Was hat das Nicaeno-Constantinopolitanum (C) mit dem Konzil von Konstantinopel zu tun?’, *Theologie und Philosophie*, 67 (1992), 481–513 (pp. 498–503).

³⁸⁰ Ez a Meletioszt támogató püspökök helyi zsinata volt, melyen bemutatták a nyugatiak niceánus formuláját, az ún. *Romano–Nicaenum*-ot.

³⁸¹ Abramowski, ‘Was hat das Nicaeno-Constantinopolitanum?’, 508. Vö. *DS* *51.

Noha a hitvallás konstantinápolyi használatáról nincs közvetlen információ, kétségtelen, hogy a szöveget már a 431-es efézusi zsinat előtt is ismerték,³⁸² és talán éppen azért került elő 451-ben Kalcedonban, mert az atyák új hitvallás megalkotására kényszerültek, a 431-es zsinat pedig megtiltotta, hogy a (325-ös) *Niceai Hitvalláshoz* bármit is hozzátegyenek. A „150 atya hitvallása” így precedenst és ürügyet szolgáltatott 451-ben a *Kalcedoni Hitvallás*, helyesebben *Meghatározás (Definitio)* megalkotására. Az alábbiakban az ún. *Nicea–Konstantinápolyi Hitvallás* szövegét és rövid magyarázatát közöljük.

Az ún. Nicea–Konstantinápolyi Hitvallás rövid magyarázata

Πιστεύομεν εἰς ἕνα θεόν, πατέρα παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀορατῶν·

Hiszünk az egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek, minden láthatónak és láthatatlannak Teremtőjében.

Καὶ εἰς ἕνα κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ τὸν μονογενῆ, τὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεννηθέντα πρὸ πάντων τῶν αἰώνων, φῶς ἐκ φωτός, θεὸν ἀληθινὸν ἐκ θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ, δι’ οὗ τὰ πάντα ἐγένετο·

És egy Úr Jézus Krisztusban, Isten egyszülött Fiában, aki az Atyától nemzetett minden idők előtt: világosság a világosságból, valóságos Isten a valóságos Istenből; nemzetett, nem teremtett, egylényegű az Atyával, aki által lett minden.

τὸν δι’ ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα ἐκ τῶν οὐρανῶν καὶ σαρκωθέντα ἐκ Πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου, καὶ ἐνανθρωπήσαντα, σταυρωθέντα τε ὑπὲρ ἡμῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου καὶ παθόντα καὶ ταφέντα καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ κατὰ τὰς γραφάς, καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς, καὶ καθεζόμενον ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς,

Érettünk, emberekért és a mi üdvösségünkért alászállt a mennyből, megtestesült a Szent Lélektől és Szűz Máriától, és emberré lett; megfeszítettett miérettünk Poncius Pilátus alatt, szenvedett, eltemetett és feltámadott a harmadik napon az Írások szerint, felment a mennybe, és az Atya jobbján ül.

³⁸² Abramowski, ‘Was hat das Nicaeno-Constantinopolitanum?’, 501–502.

καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης
κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς· οὗ
τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος·

Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ
κύριον καὶ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ
Πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν
πατρὶ καὶ υἱῷ συμπροσκυνούμε-
νον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λα-
λήσαν διὰ τῶν προφητῶν.

Εἰς μίαν ἁγίαν καθολικὴν καὶ
ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν.

Ὁμολογοῦμεν ἐν βάπτισμα εἰς
ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Προσδοκῶμεν
ἀνάστασιν νεκρῶν καὶ ζωὴν
τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Ἀμήν.

Újra eljön dicsőséggel, ítélni
élőket és holtakat: az ő országá-
nak nem lesz vége.

És a Szent Lélekben, a megele-
venítő Úrban, aki az Atyától
származik, aki az Atyával és a
Fiúval együtt imádandó és együtt
dicsőítendő, aki szólott a prófé-
ták által.

[Hisszük] az egy, szent, katolikus
és apostoli anyaszentegyházat.

Vallunk egy keresztséget a bű-
nök bocsánatára, várjuk a holtak
feltámadását és az eljövendő
örök életet. Ámen.³⁸³

A szöveg nyilvánvalóan a *Niceai Hitvallás* gerincére épül, de elődjéhez képest nemcsak hozzátoldásokat, hanem elhagyásokat is tapasztalunk. Először az utóbbiakat vesszük szemügyre.

A Fiúról szóló részben kimarad a ὁμοούσιος kifejezést előkészítő tagmondat: „vagyis az Atya lényegéből való” (τουτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς). Az elmúlt évtizedek csatározásai annyira központi témává tették a kifejezést, hogy magyarázatra már nem szorult. Szintén kimarad a *Niceai Hitvallás*ban ráduplázásnak tűnő, noha nem egészen kettőzítés-értékű „Isten az Istenből” (θεὸν ἐκ θεοῦ) mondatrésze.³⁸⁴

A Fiú általi teremtés kapcsán – „minden általa lett” – kimarad az a niceai tagmondat, hogy „mind a mennyben, mind a földön” (τά τε ἐν τῷ οὐρανῷ, καὶ τὰ ἐν τῇ γῆ). Ez a mondat betoldásként jelentkezik az Atyáról szóló részben, ahol a *Nicea–Konstantinápolyi Hitvallás* „menny és föld teremtőjének” (ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς). nevezi az Atyát. Mivel a Fiú ál-

³⁸³ DS *150.

³⁸⁴ A niceai „Isten az Istenből, világosság a világosságból, valóságos Isten a valóságos Istenből” első látásra valóban kettőzésnek tűnik. Az alkotók szándéka azonban éppen az lehetett, hogy elkerüljék az ariánus értelmezést. „Isten az Istenből” először azt jelenti, hogy Isten, azaz pl. nem ember nemzetett Istentől (ezt így az ariánusok is többé-kevésbé elfogadták). Ugyanezt jelzi a „fény a fényből” (szemben azzal, hogy „fény a Napból”). A második mondat inkább a nemzés módját tisztázza: aki született, pontosan olyan Isten, mint aki nemzett, azaz valóságos, nem valamiféle másod-Isten, aki rendelkezik egynémely isteni tulajdonságokkal.

tali teremtés a második szakaszban úgyis nyilvánvaló, itt elsősorban arról van szó, hogy a 381-es hitvallásban több bibliai utalás is szerepel: ez éppen az 1Móz 1,1-et idézi.

Ezzel el is érkezünk a kiegészítésekhez. Az Atyáról szóló rész fent említett kiegészítése után a Fiú nemzése kapcsán lényeges pontosítás kerül a szövegbe: az Atya a Fiút „minden idők előtt” (πρὸ πάντων τῶν αἰώνων), azaz a világkorszakok, az aionok előtt nemzette. A Fiú örök nemzésének gondolata több évszázados vajúdas után végül bekerül az egyetemes hitvallásba, mellyel az adopcionizmus és szubordinacionizmus minden formája létjogosultság nélkül marad.

Hogy kerül Pilátus a krédóba? A kiegészítések értelme

Az emberré válás és a szenvedés kérdésénél két nevet találunk: a Máriáét és a Pilátusét. Egyik esetben sem kell kizárólagosan római hatásra gondolni: az az antiochiai keresztelési formula ugyanis, amelyet Mopszvesztiai Theodorosz magyarázott, tartalmazta mind a Mária, mind a Pilátus nevét.³⁸⁵ Az viszont kétségtelen, hogy egyik sem véletlenül szerepel a hitvallásban.

Mária említése Jézus Krisztus valóságos emberségét hangsúlyozza a doketista vagy más, őt csupán látszat-embernek tartó (akár apollinarista) gondolattal szemben. A Fiú tehát testté lett „a Szent Lélektől és Szűz Máriától”. Pontosan úgy, ahogyan Pál apostol is hangsúlyozta: „Isten kibocsátotta az ő Fiát, aki asszonytól lett” (Gal 4,4). Pontosan úgy érkezett erre a világra, mint minden ember: testét a Szűzből vette, nem a mennyből hozta magával. Ez mintegy ráerősít arra a felsorolásra, hogy „megtestesült és emberré lett”, melynek itt kiemelten apollinarizmus-ellenes üzenete is van.

Pilátus említése egyáltalán nem jelenti az ő nagypénteki szerepének bármiféle értékelését. Egyszerűen időpont-meghatározásról van szó, mely Jézus földi életútjának és megváltói művének történetiségét igazolja. Isten Fia nem úgy általában, esetleg a valamikori tanítványok képzeletében teljesítette be küldetését, hanem adott, ellenőrizhető történelmi pillanatban: Poncius Pilátus helytartósága idején, ahogy akkoriban az időt meghatározták.

A megsokasodott bibliai utalások között szerepelnek azok az adalékok is, amelyek szerint Krisztus harmadnapon „az írások szerint” (1Kor 15,4) támadt fel, „az Atya jobbára ült”³⁸⁶, illetve „dicsőség közepette” (Mt 25,31) jön majd vissza. A hitvallás kifejezőmódjának biblikussá tétele minden bizonnyal nem véletlenszerű: mivel az eretnekségek leküzdése érdekében

³⁸⁵ Ld. Abramowski, ‘Was hat das Nicaeno-Constantinopolitanum’, 513. Vö. *DS* *51.

³⁸⁶ Ld. Mk 16,19; Ef 1,20; Zsid 1,3; Zsid 8,1; Zsid 10,12; Zsid 12,2.

kénytelenek voltak a Szentírásban nem szereplő kifejezéseket is használni, a bibliai utalások az egyensúly megtalálását is elősegítik.

Külön kiemelendő a Fiúról szóló szakasz zárómondata: „és az ő királyságának/országának nem lesz vége”. Ez nem csupán az Ézs 9,6 próféciájára, illetve a Máriához intézett angyali üdvözletre (Lk 1,33) történő utalás, hanem konkrét teológiai válasz Ankürai Markellosz és köre eszkatológiai nézeteire. A három ὁπόστας tanát elutasító ankürai püspök, aki a Szentháromságról, mint valamiféle táguló és összehúzódó valóságról beszélt, az 1Kor 15,24–28 alapján úgy vélte, hogy az idők végén a Fiú mindent átad az Atyának, és „Isten lesz minden mindenekben” (talán úgy, hogy a Fiú valamilyen módon visszahúzódik az Atya személyébe?).³⁸⁷ Markellosz nézeteit szintén elítélte a zsinat.

A Szent Lélekről szóló rész kibővítésére régen megérett az idő, és noha maga a formula nem mondja ki, megfogalmazásában ott érződik az egylényegűség gondolatának a Lélekre való kiterjesztése is. Az antiochiai hitvallás, amit Mopszvesztiai Theodorosz magyarázott, a Lélekre vonatkozóan tartalmazott még egy bibliai megállapítást: „az igazság Lelke” (πνεῦμα τῆς ἀληθείας)³⁸⁸ Ez végül nem került be a hitvallásba. A Lélek Úr mivolta azt jelenti, hogy nem kisebb annál, mint akinek kijár a κύριος név, hiszen mind az Atya, mind a Fiú neve mellett szerepelhet. A „megelevenítő”, életet adó (ζωοποιόν) egyrészt a teremtés kezdetére, az élet leheletére, illetve az új élet lehetőségére utal. Az Atyával és a Fiúval történő együtt imádás és dicsőítés ismét az egyenrangúságot hangsúlyozza. A Lélek ihlető erejét, ószövetségi jelenlétét a prófétákra történő hivatkozás szentesíti.

A Filioque problémája

Külön kérdéskör a Szent Lélek eredetének problémája, melyet csupán röviden érintünk. A megfelelő kifejezést a kappadókiaiak találták meg: a Lélek nem született (mert a Fiú Egyszülött), és nem teremtett (mert akkor nem Isten). Isten Lelke „származik”, „kijön” az Atyától. A keleti atyák gyakorta használt kiegészítésével élve: a Lélek az Atyától a Fiú által származik.

³⁸⁷ Vö. pl. Ferguson, *EEC*, 713–714. Vö. Abramowski, ‘Was hat das Nicaeno-Constantinopolitanum’, 489. Markellosz teológiájának értékelése – a csupán szórványosan fennmaradt töredékek miatt – mindmáig vita tárgyát képezi. Valószínűleg nem képviselt teljesen azonos álláspontot tanítványával, Phóteinoszsal.

³⁸⁸ Jn 15,26 és Jn 16,13.

A hitvallás latin változataiban az ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον („az Atyától származik”) szövegrész így hangzik: „ex Patre *Filioque* procedit”,³⁸⁹ ti. a Szent Lélek „az Atyától és a Fiútól származik”. Ez a felfogásbeli eltérés kezdetben még nem okozott gondot – hiszen Keleten úgy is értelmezheték, hogy az Atyától származó Lelket a Fiú küldi el –, viszont évszázadok múltán a nézetkülönbségek annyira kiéleződtek, hogy Photius konstantinápolyi pátriárka (kb. 810 – kb. 895) és I. Miklós pápa (†867) között ideiglenes szakadás állt be a *Filioque* kapcsán. A számos teológiai és főleg egyházpolitikai ok mellett a *Filioque* körüli ellentét lesz majd az 1054-es egyházszakadás egyik ürügye.

A keresztyén gondolkodás történetében tehát a három isteni ὑπόστασις közötti viszonyt tekintve a következő megközelítésekkel találkozunk: a keleti gondolkodás szerint a Fiú az Atyától *születik*, a Lélek pedig az Atyától (egyesekek szerint: a Fiú által) *származik*; a nyugatiak szerint a Fiú az Atyától *születik*, a Lélek pedig az Atyától és a Fiútól *származik*.

E két ismert felfogáson túl tudomásunk van egy jóval korábbi és sokkal szűkebb körben ismert Szentháromság-kép létezéséről is, melyben a Szent Lélek az anyai szerepet tölti be, így a Fiú az Atyától és a Szent Lélektől („az Anyától”) származik. Ennek a gondolkodásnak a nyomait az ún. *Héberék szerinti evangélium*ban találjuk meg, melyre Órigenész és Hieronymus is hivatkozott.³⁹⁰

Egyház, keresztség, feltámadás

A *Niceai Hitvalláshoz* fűzött anatóma már tartalmazta az egyház ismertetőjeleit, viszont nem hitvallási tételként mondta ki azokat. A *Nicea–Konstantinápolyi Hitvallás* azonban nem csupán formai változtatást hajtott végre: azzal, hogy Krisztus anyaszentegyházát a vallástétel formulája segítségével nevezi egynek, szentnek, katolikusnak és apostolinak, nemcsak tényt állapít meg, hanem világos igényt is megfogalmaz a vallástévő irányában. Ha hiszem az egy, szent, egyetemes és apostoli egyházat, akkor arra kell törekednem, hogy ezek az ismertetőjelek a látható egyházon is érvényesek maradjanak. A vallástétel így nemcsak megerősít, hanem kötelez is.

Mivel az egyház tulajdonságaival és a hitvallások magyarázatával számos munka foglalkozik, jelenleg csupán egy-egy mondatban utalunk az is-

³⁸⁹ DS *150. Hahn megjegyzése szerint az egyik görög kézirat (*Cod. Sangall.*) görögül is tartalmazza a Fiútól való származást: ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ υἱοῦ ἐκπορευόμενον. Ld. Hahn, *Bibliothek*, 165.

³⁹⁰ A kérdés bővebb kifejtéséhez ld. Pásztori-Kupán István, ‘A Szentlélek mint a Fiú Anyja? A *Héberék szerinti evangélium* egyik részletének Órigenész és Hieronymus szerinti magyarázata’, *RSz* 98/6 (2005), 677–683.

mertetőjelekre. Az egyház egy, mert egyetlen Feje van. Szent, mert Istenhez tartozik, az ő számára lefoglalt. Katolikus, azaz egyetemes, a teljesség szerinti (κατὰ ὅλον – καθολικόν), hiszen térben és időben egyaránt összekapcsolja Krisztus testének hívő tagjait. Apostolisága pedig Krisztustól kapott missziói küldetésén alapszik.

Az atyák hangsúlyozzák, hogy *egy* keresztséget (ἐν βάπτισμα) vallanak, melyet a Mk 1,4 alapján összekapcsolnak a bűnök bocsánatával. Az *egy* keresztség kifejezés mögött a helyes tanítással egybekötött, valóban érvényes keresztség gondolata húzódik meg, ahogyan ez kiderül Athanasziosznak *Az ariánusok elleni második beszédéből*, illetve a 19. niceai kánonból.

A bizonyágtétel a holtak feltámadása és az eljövendő örök élet élénk várakozásával zárul. A holtak feltámadásának kérdése tekintetében figyelemreméltó, hogy az antiochiai hitvallási szöveg nem általában „a holtak”, hanem „a test” feltámadásának gondolatát tartalmazta. A szír *pagrá* kifejezés elsősorban a σῶμα fogalmának felel meg, de használták a σάρξ értelmében is. Így Theodorosz szír nyelven fennmaradt szövege akár ἀνάστασις σώματος (a test feltámadása), akár ἀνάστασις σαρκός (a hústest feltámadása) gyanánt értelmezhető.³⁹¹ Fontos megjegyeznünk, hogy a szír nyelvnek külön szava van a σάρξ, azaz a hústest kifejezésére is: ez a héber בשר-nak megfelelő *beszrá*.³⁹² Ebben a tekintetben talán az ún. *Romano-Nicaenum* befolyásolhatta az antiochiai szöveg alakulását.

A 381-es konstantinápolyi zsinat kánonai

A 379-ben Antiochiában összeállított hitvallási szöveg elfogadásán túl a 381-es konstantinápolyi zsinat kánonokat is alkotott. Ezek pontos számát azonban nehéz lenne meghatározni. A legkorábbi görög kéziratok és a középkori görög magyarázók hetet, a régi latin fordítók – köztük Dionysius Exiguus – csak az első négyet sorolják fel. Az ötödik és hatodik kánon feltételezhetően a 382-es konstantinápolyi zsinaton született, a hetedik viszont

³⁹¹ Abramowski, 'Was hat das Nicaeno-Constantinopolitanum?', 511. Vö. *DS* *51.

³⁹² Az Újszövetség szír fordítása, a *Pesitta* szövege sem következetes a σῶμα és a σάρξ fordítása tekintetében. Az Mt 19,5-ben a *Pesitta* *beszrá*val, a Mt 19,6-ban pedig *pagrá*val fordítja ugyanazt a σάρξ kifejezést. Ugyanígy a Róm 12,5-ben és Kol 3,15-ben szereplő σῶμα, valamint az 1Kor 6,16-ban szereplő σάρξ megfelelőjeként a *pagrá*val találkozunk. Röviden szólva: mivel az antiochiai hitvallási szövegnek csak a szír fordítása áll rendelkezésre, nem lehet teljes bizonyossággal eldönteni, hogy a görög eredetiben a σῶμα vagy a σάρξ szerepelt-e.

még későbbben, hiszen a 6. században Joannész Szkholasztikosz még nem ismerte. A kánonokat az idők folyamán többen is magyarázták.³⁹³

Az első kánon: az eretnekségek elítélése

Μὴ ἀθετεῖσθαι τὴν πίστιν [μηδὲ τοὺς κανόνους] τῶν πατέρων τῶν τῆς ἐν Νικαίᾳ τῆς Βιθυνίας συνελθόντων· ἀλλὰ μένειν ἐκείνην κυρίαν, καὶ ἀναθεματισθῆναι πᾶσαν αἵρεσιν· καὶ ἰδικῶς τὴν τῶν Εὐνομιανῶν εἶτ' οὖν Ἀνομοίων· καὶ τὴν τῶν Ἀρειανῶν, εἶτ' οὖν Εὐδοξιανῶν· καὶ τὴν τῶν Ἡμιαρειανῶν, ἡγοῦν Πνευματομάχων· καὶ τὴν τῶν Σαβελλιανῶν, καὶ τὴν τῶν Μαρκελλιανῶν, καὶ τὴν τῶν Φωτεινιανῶν καὶ τὴν τῶν Ἀπολιναριστῶν.

A bithyniai Niceába összegyűlt 318 atya hitvallása [nemkülönböztetve kánonaik] nem érvénytelenítetnek, hanem hatályban maradnak; ugyanakkor minden eretnekség kiközösítettik: különösen az eunomiánusoké vagy anomoioiánusoké, az ariánusoké vagy eudoxiánusoké, a félariánusoké az a pneumatomakhusoké; a sabelliánusoké, markelliánusoké, photiniánusoké és az apollinaristáké.³⁹⁴

Ez az első kánon minden valószínűség szerint a zsinat *Tomus*ához tartozott, hiszen a kánonok elsősorban egyházszerkezési és fegyelmi szabályok voltak, nem anatómák. A *Niceai Hitvallás* és a niceai kánonok megerősítése nemcsak az ortodoxia megszilárdítását jelenti, hanem a hagyomány folytatását is: a következő egyetemes zsinatok mindig megerősítik majd a korábbiak végzéseit.

Noha a niceai anatóma az *οὐσία* és a *ὑπόστασις* közötti egyenlőségtétel miatt gondokat is okozott, ezekről sem a kánonok, sem a *Tomus* általunk ismert részei nem beszélnek. Úgy tűnik, az atyák szándéka az volt, hogy a neo-niceánus terminológiát minél békésebb átmenettel, mintegy hallgatólagosan vezessék be az ortodox teológiai szóhasználatba. Az antiochiai válság – a két ortodox püspök közötti feszültségek miatt – amúgy is az egység megőrzésére figyelmeztette mind a régi, mind az új niceai gondolkodás képviselőit.

Az eunomiánusok vagy anomoioiánusok a legszélsőségesebb ariánusok voltak, akik még a Fiúnak az Atyával való hasonlóságát sem ismerték el. Ariánusoknak vagy eudoxiánusoknak nevezi a kánon azokat, akik Eudoxi-

³⁹³ Hefele, *Councils*, II, 351–353.

³⁹⁴ *DS* *151; vö. ACO II, 1, 3, 96; Hefele, *Councils*, II, 353.

oszt³⁹⁵ követve az anomoianusok és a félarianusok között helyezkedtek el, valamiféle „klasszikus” arianizmust képviselve. A félarianusoknak a pneumatomakhusokkal való azonosítása részben azért jogos, mert az utóbbi szekta az előbbiből fejlődött ki, és pneumatológiájában alkalmazta az arianus elveket. A szabellianusok természetesen Szabelliosz követőit, a markellianusok és photinianusok pedig Ankürai Markellosz és Phóteinosz tanainak folytatóit jelölik. Az utóbbiak tagadták a három ὑπόστασις létezését, így terminológiai értelemben ó-niceánusoknak számítottak.

Érdeemes megfigyelni, hogy a kánon megszövegezésének pillanatában a név szerint elítéltek közül már csak ketten voltak életben: Küzikoszi Eunomiosz (kb. 325 – kb. 395), akit I. Theodosius száműzött, és Apollinarisz. A laodikeiai püspököt nem rendítette meg a zsinati ítélet, noha a kappadókiai atyák – különösen Nazianzoszi és Nüsszai Gergely – a zsinat után egyre növekvő nyugtalansággal figyelték az apollinarizmus terjedését. Mint fentebb említettük, a jelenség magát Damasus pápát is arra készítette, hogy a keleti püspököket levélben figyelmeztesse Apollinarisz tanításának veszélyeire.³⁹⁶ A későbbi fejlemények igazolták, hogy a pápa aggodalma ebben a kérdésben nem volt alaptalan.

A második kánon: a püspök és a helyi zsinatok jogköre

A zsinat második kánonja rendelkezik a birodalom keleti felének püspöki székhelyeit illető jogokról és a püspöki jogkörökről. Külön kiemeli, hogy szentelést vagy más egyházi cselekményt egyetlen püspök se végezzen saját egyházmegyéje határain kívül, csak akkor, ha erre külön felkéri. Minden helyi zsinat a niceai döntések tiszteletben tartásával köteles igazgatni a hatáskörébe tartozó tartományokat.³⁹⁷

A harmadik kánon: Konstantinápoly az új Róma

Τὸν μέντοι Κωνσταντινουπόλεως ἑπίσκοπον ἔχειν τὰ πρεσβεῖα τῆς τμηῆς μετὰ τὸν Ρώμης ἐπίσκοπον διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν νέαν Ρώμην. Róma püspöke után Konstantinápoly püspökét illeti a nagyobb tisztesség, mivel Konstantinápoly az új Róma.³⁹⁸

³⁹⁵ Eudoxiosz Konstantinápoly püspöke volt Valens császár idején.

³⁹⁶ Ld. Theodorétosz, *HE* 5, 10.

³⁹⁷ ACO II, 1, 3, 96; Hefele, *Councils*, II, 354–355.

³⁹⁸ ACO II, 1, 3, 96. Vö. Hefele, *Councils*, II, 357.

A fenti kánon megszavazásával a konstantinápolyi atyák óriási kockázatot vállaltak. Egyrészt várható volt, hogy a végzés semmiképpen nem lesz Róma ínyére, mint ahogy nem is volt.³⁹⁹ Másrészt, ez a kánon enyhén szólva módosította a hatodik niceai kánon előírásait, amely kiemelten Alexandria és mellette Antiochia elsőbbségét hangsúlyozta, sőt: Alexandria püspökét hasonlította Róma püspökéhez.⁴⁰⁰

Az apostoli, illetve műveltségi múlttal nem rendelkező Konstantinápoly nyilvánvalóan politikai érdekből történő kiemelése előidézte a belső viszályok, ellenségeskedések kialakulását, és szinte állandósította azokat. A későbbi fejlemények tükrében ez a döntés – elkerülhetetlensége ellenére – Erisz almájának bizonyult. Az apostoli alapítással, hitbeli és teológiai múlttal rendelkező keleti keresztyén központok – Alexandria, Antiochia, Jeruzsálem stb. – nemcsak tekintélyüket féltették, hanem attól is tartottak, hogy a politikai indíttatású központosításnak komoly negatív következményei lehetnek. Ezek valóban nem is maradtak el, mint ahogyan azt a következő kötetben bemutatjuk.

A negyedik kánon: Maximosz elítélése

A negyedik kánon a cinikusnak nevezett Maximosz, a híres kalandor le-tételét erősíti meg, aki korábban jogtalanul szerezte meg a konstantinápolyi püspöki széket. Alakoskodásával eleinte Nazianzoszi Gergelyt is sikerült becsapnia, aki ellen felhasználta Alexandriai Péter segítségét is. Nektáriosz megválasztása után a nyugatiakat próbálta behálózni, és ideig-óráig sikerült elodáznia Nektáriosz elismertetését. A nyugatiak többek közt a konstantinápolyi pátriárkai szék betöltésének tisztázására is hivatkozva próbálták rábírní a keletieket, hogy Rómába menjenek egyetemes zsinatra. A keletiek 382-es válaszát már ismertettük: a követek római útja nyomán a pápa végül elismerte Nektáriosz beiktatását.⁴⁰¹

³⁹⁹ Róma soha nem ismerte el ezt a döntést: ennek ékes bizonyítéka, hogy a Denzinger–Schönmetzer-féle *Enchiridion symbolorum* csak az első kánont tartalmazza. A pápák még hosszú évszázadokig nem voltak hajlandók tudomást venni Alexandria és Konstantinápoly rangcseréjéről. Konstantinápoly pátriárkájának a római püspök utáni második helyét először III. Ince (Innocentius) pápa és a IV. lateráni zsinat ismerte el 1215-ben, miután a latinok az általuk elfoglalt Konstantinápolyban 1204-től latin patriarkátust alapítottak. Ld. Hefele, *Councils*, II, 358–359.

⁴⁰⁰ Ld. Hefele, *Councils*, I, 388–389.

⁴⁰¹ Hefele, *Councils*, II, 359–360.

Az ötödik, hatodik és hetedik kánon

Az ötödik kánon a nyugatiak leveléről (*Tomusáról*) beszél, melyet a zsinat az antiochiaiakkal együtt elfogadott:

Περὶ τοῦ τόμου τῶν Δυτικῶν καὶ τούς ἐν ᾿Αντιοχείᾳ ἀπεδεξάμεθα τούς μίαν ὁμολογοῦντας πατρὸς καὶ υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος θεότητα.

A nyugatiak *Tomusával* kapcsolatban elismertük az antiochiaiakat is, akik az Atya, a Fiú és a Szent Lélek egy istenségét vallják.⁴⁰²

Ez a kánon minden valószínűség szerint nem a 381-es, hanem a 382-es konstantinápolyi zsinaton született, ahol nagyjából ugyanazok a püspökök vettek részt. A nyugatiak *Tomusának* az antiochiaiakkal való összekapcsolása még jobban valószínűsíti Luise Abramowskinak az ún. *Romano-Nicaenum* létezésére vonatkozó feltevését, illetve azt, hogy a *Nicea-Konstantinápolyinak* nevezett hitvallás már 379-ben elkészült Antiochiában. Ez a kánon összhangban áll azzal a válaszlevéllel is, amelyet a 382-es zsinaton résztvevő püspökök a nyugatiaknak küldtek.

A hatodik kánon, mely szintén a 382-es zsinat alkotása, a püspökök ellen felhozott jogi vagy egyházi jellegű panaszok kivizsgálásának és rendezésének módjával foglalkozik. A hetedik – mely valószínűleg jóval későbbi – az egyházba visszatérő eretnekek visszafogadásának módjáról intézkedik. Eszerint újrakeresztelés nélkül visszafogadják az ariánusokat, makedoniánusokat, szabbatiánusokat,⁴⁰³ novatiánusokat és az apollinaristákat. Az eunomiánusokat, a montanistákat és a szabelliánusokat viszont pontosan úgy kezelik, mint a pogányokat: ők ismét végig kell menjenek a katekumenátuson és a keresztségen.⁴⁰⁴

⁴⁰² Hefele, *Councils*, II, 360.

⁴⁰³ A novatiánusok egyik csoportja, akik nevüket tanítójuktól, Szabbatiosztól nyerték, és a húsvétot a zsidó szokások szerint ünnepelték. Ld. Szozomenosz, *HE* 7, 18.

⁴⁰⁴ Hefele, *Councils*, II, 367–368.

Befejezés: az új kezdet

A császári megerősítés nyomán ökumenikus rangra emelkedett 381-es konstantinápolyi zsinat teológiai szempontból megoldotta a szentháromságtan és azon belül a pneumatológia legfontosabb kérdéseit. Az apollinarizmusnak az első kánonban megfogalmazott elítélésével többen is úgy vélhették, hogy ezzel a krisztológia kérdése is nyugvópontra jutott. Már a zsinat idején és közvetlenül utána kialakult fejlemények és viták azonban világosan jelezték, hogy a kappadókiaiak és az antiochiaiak minden erőfeszítése ellenére az alexandriai hagyományt képviselő néhány teológus nem tudott függetlenedni Apollinarisz tanításának hatásától. Az első konstantinápolyi kánon kevésnek bizonyult a hagyományos Λόγος-σάρξ krisztológiai modell megváltoztatásához.

A Fiú és a Szent Lélek istenségének kérdése 381-ben révbe jutott: ebben a tekintetben a második egyetemes zsinat valóban mérföldkő az egyház- és dogmatörténetben. Mindazonáltal Krisztus két természetének egymáshoz való viszonyáról, a valóságos isteni és a valóságos emberi természet egy személyben való, elegyedés nélküli egységéről folyó vita jobbára a konstantinápolyi zsinat utáni évtizedekben kezdett kibontakozni. Ez a vita pedig nem volt függetleníthető a harmadik kánon által teremtett bizalmatlansági légkörtől: Alexandria püspökei nem csupán teológiai, hanem egyházpolitikai szempontból is egyre könnyörtelenebb ellenfeleivé váltak a többnyire antiochiai neveltetésű konstantinápolyi pátriárkáknak. Nazianzoszi Gergely ma is égető kérdéssé sűrűsödő mondatára csak Isten Lelke adhat biztató választ: láttuk-e, látjuk-e még zsinatnak jó végét?

Ajánlott irodalom

Elsődleges források – szövegkiadások

- Acta Conciliorum Oecumenicorum, Series I, ed. E. Schwartz & J. Straub (Berlin: Walter de Gruyter, 1914–1984); Series II, ed. sub auspiciis Academiae Scientiarum Bavaricae (Berlin: Walter de Gruyter, 1984–)
- Barbel, J., szerk., *Gregor von Nazianz, Die fünf theologischen Reden* (Düsseldorf: Patmos Verlag, 1963)
- Bihlmeyer, K., – Schneemelcher, W., szerk., *Die Apostolischen Väter*, III. kiadás (Tübingen: Mohr, 1970)
- Camelot, P. T., szerk. *Ignace d'Antioche. Polycarpe de Smyrne. Lettres. Martyre de Polycarpe*, SC 10, IV. kiadás (Paris: Cerf, 1969)
- Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1866–)
- Cotelier, Jean, szerk. *Ecclesiae Graecae Monumenta* (Paris: F. Muguet, 1681)
- Courtonne, Y., *Saint Basile: Lettres*, 3 kötet (Paris: Les Belles Lettres, 1957–1966)
- Datema, C., szerk., *Amphilochius of Iconium: Opera* (Turnhout: Brepols, 1978)
- Die griechischen christlichen Schriftsteller (Berlin: Akademie der Wissenschaften, 1945–)
- Denzinger, Heinrich – Schönmetzer, Adolf, *Enchiridion Symbolorum Definitionum et Declarationum de rebus fidei et morum*, 33. kiadás (Freiburg: Herder, 1965)
- Ettlinger, Gerard H., szerk., *Theodoret: Eranistes*, (Oxford: Clarendon Press, 1975)
- Gallay, P., *Saint Grégoire de Nazianze, Lettres*, 2 kötet (Paris: Les Belles Lettres, 1964–1967)
- Geerard, Mauritius, szerk., *Clavis Patrum Graecorum*, 5 kötet + Suppl. (Turnhout: Brepols, 1974–1998)
- Hahn, G. Ludwig, *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der Alten Kirche*, 3. kiadás (Breslau: E. Morgenstern, 1897)
- Háy János, szerk., *Az isteni és az emberi természetről – görög egyházatyák*, 2 kötet (Budapest: Atlantisz, 1994)
- Henry, René, szerk., *Photius: Bibliothèque*, Collection Byzantine, 8 vols (Paris: Les Belles Lettres, 1959–77)
- Holl, Karl, *Epiphanius, Bande 1–3: Ancoratus und Panarion*, GCS 25, 31 és 37 (Leipzig: Hinrichs, 1915–1933)
- Lardet, P., szerk., *Saint Jerome, Apologie contre Rufin*, SC 303 (Paris: Cerf, 1983)

- Lietzmann, Hans, *Apollinaris von Laodicea und seine Schule*, TU 1 (Tübingen: Mohr, 1904)
- Migne, Jacques Paul, szerk., *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, 161 kötet (Paris: 1857–1887)
- Migne, Jacques Paul, szerk., *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, 221 kötet (Paris: 1844–1864)
- Mingana, A., *Commentary of Theodore of Mopsuestia On the Nicene Creed*, Woodbroke Studies 5 (Cambridge: W. Heffer & Sons, 1932)
- Müller, F. – Jaeger, W., szerk., *Gregorii Nysseni Opera*, 9 kötet + Suppl. (Leiden: Brill, 1952–1996)
- Ókeresztény írók sorozat (Budapest: Szent István Társulat, 1980–)
- Opitz, Hans-Georg, szerk., *Athanasius: Werke*, 3 kötet (Berlin-Leipzig: Walter de Gruyter, 1934)
- Órigenész, *A princípiumokról I–II.*, Catena, szerk. Heidl György és Somos Róbert (Budapest: Paulus Hungarus & Kairosz, 2003)
- Órigenész, *Kelszosz ellen*, ford. Somos Róbert (Budapest: Kairosz, 2008)
- de Otto, I. C. Th., szerk., *Iustini Philosophi et Martyris Opera Quae Feruntur Omnia*, Corpus Apologetarum Christianorum Saeculi Secundi, 4, 3rd edn (Jena: Gust. Fischer, 1880)
- Rouet de Journel, M. J., *Enchiridion Patristicum* (Freiburg: Herder, 1922)
- Schaff, Philip, szerk., *The Creeds of Christendom*, 3 kötet (New York: Harper & Bros., 1877–1878)
- Socrates Scholasticus, *Kirchengeschichte*, szerk. G. Chr. Hansen, GCS, N. F. 1 (Berlin: Akademie Verlag, 1995)
- Sources Chrésiennes (Paris: Cerf, 1942–)
- Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur (Berlin: Akademie der Wissenschaften, 1891–)
- Wace, Henry – Schaff, Philip, szerk., *A Select Library of Nicene and Post Nicene Fathers of The Christian Church*, 14 kötet (Oxford: James Parker, 1886–1900)
- Williams, Frank, ford., *The Panarion of Epiphanius of Salamis, Book I, Sects 1–46* (Leiden: Brill, 1987)

Másodlagos források

- AbouZayd, Shafiq, *Ihdayutha, A Study of the Life of Singleness in the Syrian Orient. From Ignatius of Antioch to Chalcedon 451 A.D.* (Oxford: ARAM Society for Syro-Mesopotamian Studies, 1993)
- Abramowski, Luise, ‘Das theologische Hauptwerk des Athanasius: die drei Bücher gegen die Arianer (Ctr. Arianos I–III)’, *Communio Viatorum*, 42 (2000), 5–23
- Abramowski, Luise, ‘Der Christusglaube der Konzilien’, in: *Wer ist Jesus Christus?*, szerk. Walter Brandmüller (Aachen: MM, 1995), 237–273

- Abramowski, Luise, *Drei christologische Untersuchungen* (Berlin: Walter de Gruyter, 1981)
- Abramowski, Luise, *Formula and Context: Studies in Early Christian Thought* (Aldershot: Variorum, 1992)
- Abramowski, Luise, ‘Συνάφεια und ἀσύγχυτος ἔνωσις als Bezeichnung für trinitarische und christologische Einheit’, *Drei christologische Untersuchungen* (Berlin: Walter de Gruyter, 1981), 63–109
- Abramowski, Luise, ‘Was hat das Nicaeno-Constantinopolitanum (C) mit dem Konzil von Konstantinopel zu tun?’, *Theologie und Philosophie*, 67 (1992), 481–513
- Altaner, Berthold, *Patrologie: Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, szerk. Alfred Stuiber, VI. kiadás (Freiburg: Herder, 1963)
- Barth, Karl, *Die Kirchliche Dogmatik*, 13 kötet + Register (Zürich: EVZ, 1932–1970)
- Bauer, Walter, *Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity* (Philadelphia: Fortress Press, 1979)
- Bauer, Walter, *Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum* (Tübingen: Mohr, 1964)
- Blackman, E.C. *Marcion and His Influence* (London: SPCK, 1948)
- Böhm, Thomas, *Die Christologie des Arius, Dogmengeschichtliche Überlegungen unter besonderer Berücksichtigung der Hellenisierungsfrage*, Studien zur Theologie und Geschichte, 7 (St. Ottilien: EOS, 1991)
- Bright, William, *A History of the Church from the Edict of Milan AD 313, to the Council of Chalcedon AD 451* (Oxford: James Parker, 1869)
- Caspari, C. P., *Alte und Neue Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel*, 3 vols (Malling: Christiania, 1879)
- Ceillier, Remi, *Histoire générale des auteurs sacrés et ecclésiastiques*, (Paris: 1729–1763 – 23 kötet; repr. Louis Vives, 1861 – 17 kötet)
- Chadwick, Henry, *A korai egyház*, ford. Ertsey K., Tornai F. (Budapest: Osiris, 1999)
- Chapman, John, ‘Photinus’, *The Catholic Encyclopedia* (New York: Robert Appleton Company, 1911) <http://www.newadvent.org/cathen/12043a.htm>
- Christie-Murray, David, *A History of Heresy* (Oxford: Oxford University Press, 1989)
- Cunliffe-Jones, Hubert, szerk., *A History of Christian Doctrine* (Edinburgh: T&T Clark, 1978)
- D. Tóth Judit, ‘A klasszikus retorika elégtelensége a keresztény dicsőítésben. Eszmény- és közösségteremtés Nüsszai Szent Gergely Nagy Szent Baszileioszról mondott enkómionjában’, *Új Hegyvidék* 2008/1–4, 93–106 <http://epa.oszk.hu/01400/01469/00005/pdf/28dtothjudit.pdf>
- Daniélou, Jean, *L'être et le temps chez Grégoire de Nysse* (Leiden: Brill, 1970)

- Esbroeck, Michael van, 'The *Credo* of Gregory the Wonderworker and Its Influence through Three Centuries', *Studia Patristica*, 19 (1989), 255–266
- Evans, E., szerk. és ford., *Q. S. Fl. Tertullianus, Treatise against Praxeas* (London: SPCK, 1948)
- Fairbairn, Donald, *Eastern Orthodoxy through Western Eyes* (Louisville: Westminster John Knox Press, 2002)
- Fairbairn, Donald, *Grace and Christology in the Early Church*, Oxford Early Christian Studies (Oxford: Oxford University Press, 2003)
- Ferguson, Everett, szerk., *Encyclopedia of Early Christianity*, II. kiadás (London: Garland, 1998)
- Filoramo, G., *A gnoszticizmus története*, ford. Dobilán Katalin (Budapest: Paulus Hungarus – Kairosz, 2000)
- Foerster, W. and R. McL. Wilson, szerk., *Gnosis: A Selection of Gnostic Texts* (Oxford: Clarendon Press, 1972–1974)
- González, Justo L., *A History of Christian Thought From the Beginnings to the Council of Chalcedon* (Nashville: Abingdon Press, 1970)
- Grillmeier, Aloys, *Christ in Christian Tradition, From the Apostolic Age to Chalcedon (451)*, második, javított kiadás, ford. John Bowden (Atlanta: John Knox Press, 1975)
- Grillmeier, Aloys, *Jesus der Christus im Glauben der Kirche, Von der Apostolischen Zeit bis zum Konzil von Chalcedon (451)*, III. kiadás (Freiburg: Herder, 1990)
- Guinot, Jean-Noël, *L'exégèse de Théodoret de Cyr*, Théologie historique, 100 (Paris: Beauchesne, 1995)
- Guinot, Jean-Noël, 'Présence d'Apollinaire dans l'oeuvre exégétique de Théodoret', *Studia Patristica*, 19 (1989), 166–172
- Guinot, Jean-Noël, 'La fortune des *Hexaples* d'Origène aux IVe et Ve siècles en milieu antiochien', in *Origeniana Sexta (Origen and the Bible)*, szerk. Gilles Dorival és Alain le Boulluec, *Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium*, 118 (Leuven: Peeters, 1995), 215–225
- Hall, S. G., 'The Creed of Sardica', *Studia Patristica* 19 (1989), 173–184
- Halleux, André de, *Patrologie et oecuménisme, Recueil d'études*, *Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium*, 93 (Leuven: Leuven University Press, 1990)
- Hanson, Richard Patrick Crosland, *Allegory and Event, A Study of the Sources and Significance of Origen's Interpretation of Scripture* (Louisville: Westminster John Knox Press, 2002)
- Harnack, Adolf, *Dogmatörténet*, ford. Gromon András (Szentendre: 1998)
- Harnack, Adolf, *Marcion, Der moderne Gläubige des 2. Jahrhunderts, der erste Reformator. Die Dorpater Preisschrift (1870)*, TU 149, *Kritische Edition des handschriftlichen Exemplars mit einem Anhang*, herausg. Friedemann Steck (Berlin: Walter de Gruyter, 2003)

- Hefele, Karl Joseph, *A History of the Christian Councils*, ford. William Clark, 5 kötet (Edinburgh: T&T Clark, 1872–1896)
- Holl, Karl, *Amphilochius von Ikonium in seinem Verhältnis zu den grossen Kappadoziern* (Tübingen: Mohr, 1904)
- Holliday, Lisa R., ‘Will Satan Be Saved? Reconsidering Origen’s Theory of Volition in *Peri Archon*’, *Vigiliae Christianae* 63 (2009), 1–23
- Hultgren, Arland J., – Haggmark, Steven A., szerk., *The Earliest Christian Heretics, Readings from Their Opponents* (Minneapolis: Fortress Press, 1996)
- Hurtado, Larry W., *Hogyan lett Jézus Istenné a földön?* (Pannonhalma: Bencés kiadó, 2008)
- Hurtado, Larry W., *Lord Jesus Christ: Devotion to Jesus in Earliest Christianity* (Grand Rapids: Eerdmans, 2003)
- Jonas, H., *The Gnostic Religion* (Boston: Beacon, 1963)
- Kannengiesser, Charles, ‘Arius and the Arians’, *Theological Studies*, 44 (1983), 456–475
- Kannengiesser, Charles, *Handbook of Patristic Exegesis. The Bible in Ancient Christianity* (Leiden: Brill, 2006)
- Kelly, J.N.D., *Early Christian Creeds*, III. kiadás (London: Longman, 1972)
- Kelly, J.N.D., *Early Christian Doctrines*, V. kiadás (London: A. & C. Black, 1977)
- Klotsche, E.H., *An Outline of the History of Doctrines* (Burlington: The Lutheran Literary Board, 1927)
- Knox, J., *Marcion and the New Testament* (Chicago: University of Chicago Press, 1942)
- Lampe, G. W. H., szerk., *A Patristic Greek Lexicon* (Oxford: Clarendon Press, 1961)
- Lebourlier, Jean, ‘*Union selon l’hypostase. Ébauche de la formule dans le premier livre pseudo-Athanasien Contre Apollinaire*’, *Revue des sciences philosophiques et théologiques*, 44 (1960), 470–476
- Leppin, Hartmut, *Von Constantin dem Grossen zu Theodosius II., Das christliche Kaisertum bei den Kirchenhistorikern Socrates, Sozomenus und Theodoret*, Hypomnemata, Untersuchungen zur Antike und zu ihrem Nachleben, 110 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1996)
- Lietzmann, Hans, *Apollinaris von Laodicea und seine Schule*, TU 1 (Tübingen: Mohr, 1904)
- Loofs, Friedrich, *Grundlinien der Kirchengeschichte* (Halle: Max Niemeyer, 1910)
- Loofs, Friedrich, *Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte* (Halle: Max Niemeyer, 1906)
- Lohse, Bernhard, *A Short History of Christian Doctrine*, ford. F. Ernest Stoeffler (Philadelphia: Fortress Press, 1966)

- Lorenz, Rudolf, *Arius judaizans? Untersuchungen zur dogmengeschichtlichen Einordnung des Arius*, Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, 31 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980)
- McGrath, Alister E., *Christian Theology, An Introduction* (Oxford: Blackwell, 1994)
- Mc Grath, Alister E., *Bevezetés a keresztény teológiába* (Budapest: Osiris, 1995)
- McGrath, Alister E., *Historical Theology, An Introduction to the History of Christian Thought* (Oxford: Blackwell, 1998)
- Meyendorff, Jean, *Krisztus az orthodox teológiában* (Budapest: Osiris-Odigitria, 2003)
- Michel, A., 'Idiomes (communication des)', *Dictionnaire de théologie catholique*, szerk. A. Vacant, E. Mangenot és E. Amann, 15 kötet (Paris: Letouzey, 1923–1950), VII/1 (1927), 597–602
- Müller, F. szerk., *Gregorii Nysseni Opera*, III. kötet (Leiden: Brill, 1958)
- Müller, Gerhard Ludwig, 'Idiomenkommunikation', *Lexikon für Theologie und Kirche*, szerk. Walter Kasper, III. kiadás, 10 kötet (Freiburg: Herder, 1993-2001), V, 403–406
- Newman, John Henry, *The Arians of the Fourth Century* (London: Longman, 1908)
- Niesel, Wilhelm, *Az evangélium és az egyházak*, ford. Juhász Tamás (Kolozsvár: EREK, 1979)
- Nigg, Walter, *The Heretics*, szerk. és ford. Richard és Clara Wilson (New York: Alfred A. Knopf, 1962)
- Norris, R. A., 'The Problem of Human Identity in Patristic Christological Speculation', *Studia Patristica*, 17 (1982), 147–159
- van Oort, J., és U. Wickert, szerk., *Christliche Exegese zwischen Nicaea und Chalcedon* (Kampen: Pharos, 1992)
- Opitz, Hans-Georg, *Untersuchungen zur Überlieferung der Schriften des Athanasius*, Arbeiten zur Kirchengeschichte, 23 (Berlin-Leipzig: Walter de Gruyter, 1935)
- Oulton, J.E.L., *Holy Communion and Holy Spirit* (London: SPCK, 1954)
- Pásztori-Kupán István, 'A Szentlélek mint a Fiú Anyja? A Héberék szerinti evangélium egyik részletének Órigenész és Hieronymus szerinti magyarázata', *RSz* 98/6 (2005), 677–683
- Pásztori-Kupán István, 'A „tulajdonságok közlésének” tana Heinrich Bullinger teológiai gondolkodásában', *RSz*, 96/2 (2003), 146–158
- Pásztori-Kupán István, 'Jézus Krisztus személyének „hüposztatikus egysége” az V. század terminológiai vitáinak tükrében', *RSz* 100/3 (2007), 645–656
- Pásztori-Kupán István, 'Kicsoda az, aki *tegnap és ma és mindörökké ugyanaz*? A Jézus Krisztusról szóló evangélium igazsága az apostoli kor végétől a reformációig', *Sárospataki Füzetek*, 4/2 (2000), 23–43

- Pásztori-Kupán István, 'Küroszi Theodorétosz: A megelevenítő Szentháromságról', *RSz* 93/4–5 (2000), 317–336
- Pásztori-Kupán István, *Theodoret of Cyrus* (London: Routledge, 2006)
- Pásztori-Kupán István, Új keresztyén életrend a Római Birodalomban, *RSz*, 95/2–3 (2002), 198–205
- Pelikan, Jaroslav, *The Christian Tradition. A History of the Development of Doctrine*, 5 kötet, I: *The Emergence of the Catholic Tradition (100–600)* (Chicago: University of Chicago Press, 1971)
- Perkins, P., *The Gnostic Dialogue: The Early Church and the Crisis of Gnosticism* (New York: Paulist, 1980)
- Prestige, G. L., *Fathers and Heretics*, Bampton Lectures for 1940 (London: SPCK, 1940)
- Prestige, G. L., *God in Patristic Thought* (London: SPCK, 1952), 157–178
- Quasten, Johannes, *Patrology*, 4 kötet (Utrecht: Spectrum, 1950–1986)
- Richard, Marcel, 'L'introduction du mot *hypostase* dans la théologie de l'Incarnation', *Mélanges de science religieuse* 2 (1945), 5–32, 243–270
- Richard, Marcel, *Opera Minora*, szerk. E. Dekkers *et alii*, 3 kötet (Turnhout: Leuven University Press, 1976–1977)
- Rinn, Heinrich, *Dogmengeschichtliches Lesebuch* (Tübingen: Mohr, 1910)
- Ritter, Adolf Martin, *Das Konzil von Konstantinopel und sein Symbol* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1965)
- Rudolph, K., *Gnosis: The Nature and History of Gnosticism* (San Francisco: Harper and Row, 1983)
- Schäublin, Christoph, *Untersuchungen zu Methode und Herkunft der antiochenischen Exegese*, szerk. Theodor Klauser és Ernst Dassmann, Theophaneia, Beiträge zur Religions- und Kirchengeschichte des Altertums, 23 (Köln-Bonn: Peter Hanstein, 1974)
- Seeberg, R., és D. F. Frank, 'Communicatio idiomatum', *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, szerk. Albert Hauck, 22 kötet (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1896–1909), IV, 254–261
- Slusser, M., 'The Scope of Patripassianism', *Studia Patristica*, 17 (1982), 169–175
- Smith, William–Wace, Henry, szerk., *A Dictionary of Christian Biography*, 4 kötet (London: John Murray, 1877–1887)
- Starowieyski, Marek, 'Le titre θεοτόκος avant le concile d'Éphèse', *Studia Patristica*, 19 (1989), 236–242
- Throckmorton, B. H., 'The *ναός* in Paul', *TU*, 126 (1982), 497–503
- Tillemont, Louis Sebastien le Nain de, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles*, 16 kötet (Paris: 1693–1712)
- Valée, G., *A Study in Anti-Gnostic Polemic: Irenaeus, Hippolytus and Epiphanius* (Waterloo: Wilfrid Laurier UP, 1981)
- Vanyó László, *Az ókeresztény egyház irodalma I–II*. III. átdolg. kiadás (Budapest: JEL kiadó, 1997–1999)

- Vanyó László, *Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe* (Budapest: Szent István Társulat, 1998)
- Vanyó László, *Ókeresztény írók lexikona* (Budapest: Szent István Társulat, 2004)
- Wand, J. W. C., *The Four Great Heresies* (Oxford: A. R. Mowbray, 1955)
- Wiles, M. F., 'A Textual Variant in the Creed of the Council of Nicea', *Studia Patristica*, 26 (1993), 428–433
- Williams, Rowan, *Arius: Heresy and Tradition*, II. kiadás (London: SCM Press, 2001)
- Wilson, R.S. *Marcion: A Study of a Second-Century Heretic* (London: Clarke, 1933)
- Winslow, D. F., 'Soteriological "Orthodoxy" in the Fathers', *Studia Patristica*, 15 (1984), 393–395
- Wright, David F., 'At What Ages Were People Baptized in the Early Centuries?', *Studia Patristica*, 30 (1997), 189–194
- Wright, David F., 'Infant Dedication in the Early Church', in *Baptism, the New Testament and the Church: Historical and Contemporary Studies in Honour of R. E. O. White*, ed. by Stanley E. Porter and Anthony R. Cross, *Journal for the Study of the New Testament Supplement Series*, 171 (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999), 352–378

Név- és tárgymutató

- Abramowski, Luise 74, 179, 180, 182, 183, 185, 189
- adopcionizmus, adopcionista irányzatok 11, 20–21, 24, 38, 39, 46, 51, 73, 80, 112, 152, 165, 182
- Aetiosz 94, 114
- ἀγένητος (teremtetlen) 50, 79, 130, 176
- ἀγέννητος (születetlen, nemzés nélküli) 18, 19, 35, 40, 50, 79, 81, 82, 83, 122, 129, 130
- Akakiosz, Bereai 174
- Alexandria, alexandriaiak 27, 46, 47, 68, 78, 81, 84, 94, 95, 96, 123, 142, 171, 172, 173, 188, 190
- alexandriai iskola 17, 23, 47, 49, 54, 57–59, 63, 64, 80, 97, 105, 113, 114, 125, 147, 171, 190
- alexandriai zsinat (362) 94, 95, 105
- allegorizálás, allegorikus írásmagyarázat 23, 31, 39, 57, 59–63, 66, 147
- ἀνθρώπησις (emberré válás) 110
- ἀνθρωποτόκος (emberszülő) 152
- Ambrosius 37, 73
- Ammoniosz Szakkasz filoz. 47
- Amphilokhiosz, Ikoniumi 88, 118, 120, 136, 162–170, 174
- anakronizmus 10, 11, 14, 18, 57, 75, 152
- anomoiánusok 94, 114, 163, 186, 187
- Anselmus, Canterbury-i 58
- Anthümosz, Tyanai 124
- Antiochia, antiochiaiak 15, 22, 23, 84, 89, 92, 95, 96, 98, 162, 174, 175, 186, 188
- antiochiai hitvallás (keresztelési formula) 182, 183, 185, 189
- antiochiai iskola 17, 57, 58, 63, 72, 89, 105, 106, 108, 133, 142, 147, 151, 153, 164, 166, 171, 178, 189, 190
- antiochiai zsinat (268) 23, 49
- antiochiai zsinat (324) 84
- antiochiai zsinat (379) 175, 178–179
- antropomorfizmus 50
- ἀπάθεια (szenvedésmentesség) 18, 19, 40, 57, 113, 143, 144, 147, 148
- Apollinarisz, Laodikeiai, apollinaristák, apollinarizmus 11, 42, 59, 72, 74, 98, 104–114, 125, 127, 130, 131, 132, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 162, 177, 178, 182, 186, 187, 189, 190
- Aquinói Tamás 61, 101, 147
- arianizmus, ariánusok 11, 12, 14, 16, 23, 46, 50, 77–79, 83, 85–90, 91, 92–94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 110–112, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 125, 127, 129, 130, 131, 134, 136, 137, 150, 152, 162, 163, 164, 165, 170, 171, 173, 175, 176, 177, 181, 185, 186, 187, 189
- Ariminum (Rimini) 46, 83, 93
- Arius (Areiosz) 10, 11, 14, 23, 46, 50, 51, 54, 74, 78–83, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 94, 97, 98, 110–111, 114, 116, 142
- Arius hitvallása 81–83
- Artemon (Artemasz) 22, 39

- Aszkholiosz, Thesszalonikai 171, 174
 Aszklepsz, Gázai 90
 Athanasziosz 11, 14, 33, 46, 54, 72, 73, 74, 79, 83, 89, 90, 91, 94–104, 105, 106, 107, 108, 109, 113, 120, 123, 130, 143, 185
 Athenagorász 38
 átlényegülés → transsubstantiatio
 ἀτροπία → immutabilitas
 azonos lényegű → ὁμοούσιος
 Barnabás-levél 20
 Barth, Karl 17
 Baszileiosz, Ankürai 94
 Baszileiosz, Nagy, Caesareai 12, 48, 73, 88, 105, 107, 118–123, 124, 125, 128, 130, 134, 135, 136, 137, 141, 151, 158, 162, 174
 Bazilidész 28
 Bithynia 116, 117, 119
 bogumilizmus, bogumilok 34
 Brown, Dan 86
 Bullinger, Heinrich 57, 147
 Caesarea (kappadókiai) 117, 118, 119, 120, 123, 124, 134, 162,
 Caesarea (palesztinai) 47, 84, 117
 caesareai hitvallás 84
 Callixtus pápa 44
 Candidus 67–68
 Celsus → Kelszosz
 Cerdo → Kerdon
 Commagene 117
 communicatio idiomatum 57–58, 130, 144–148
 Cyprianus 63
 Damasus pápa 113, 172, 179, 187
 Démoszthenész, Pontusi 135
 δεύτερος θεός (másod-Isten) 51
 dichotómia 59, 107
 Didakhé 19
 Didümosz, Vak 123, 159
 Diodorosz, Tarszoszi 63, 106, 113, 136, 142, 153, 165, 174
 Diognétoszhoz írt levél 20
 Dionüsziosz, Alexandriai 106
 doketizmus, doketista irányzatok 24–26, 30, 182
 donatisták 78
 dualizmus, dualisztikus szemlélet 27, 34
 Efézus 18, 103
 efézusi (III. egyetemes) zsinat (431) 14, 134, 171, 178, 180
 Efrém, Szír 119
 Egyiptom, egyiptomi 27, 79, 95, 118
 egylényegű → ὁμοούσιος
 Eleusziosz, Küzikoszi 117, 174
 elkezaiták 34, 37
 ἔνωσις (egység, egyesülés) 57, 74, 146
 Epiphanész 28
 Epiphaniosz, Szalamiszi 27, 33, 39, 41, 42, 43, 73, 80, 82, 83
 eredendő bűn (peccatum originale) 63–64, 154
 Eudoxiosz, eudoxiánusok 117, 186, 187
 εὐχαριστία (eukarisztia, úrvacsora) 22, 25, 63, 65, 100, 101, 102, 103, 104, 122, 123, 153, 156, 157
 Eunomiosz, Küzikoszi, eunomiánusok 118, 119, 120, 127, 136, 146, 147, 176, 186, 187, 189
 Euszebiosz 175
 Euszebiosz, Caesareai, egyháztörténész 22, 39, 47, 84, 85, 118
 Euszebiosz, Caesareai 118
 Euszebiosz, Nikomédiai 23, 79–80, 84, 85, 89–90, 91, 94, 115,
 Euszebiosz, Vercelli-i 95
 Eusztathiosz, Antiochiai 89

- Eusztathiosz, Szebaszteiai 116–117, 118, 119, 135, 136
- Eutükhész 17, 114
- féláriánusok 90, 94–95, 97, 114, 186, 187
- Filioque 183–184
- Flavianosz, Antiochiai 106, 174
- φύσις (természet, natura) 14, 17, 19, 23, 29, 36, 37, 38, 40, 44, 45, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 63, 67, 68, 71, 72, 73, 75, 79, 84, 87, 96, 97, 98, 99, 101, 108–112, 114, 122, 127, 128, 130–133, 134, 138, 140–151, 154, 155, 159, 160, 163–166, 168–170, 176, 190
- Galácia 117, 119
- Gelasiosz, Caesareai 174
- γενητός (lett, teremtetett) 50, 91
- γεννητός (nemzetett) 18, 40, 50, 82, 85, 86, 91, 122, 133, 144, 164, 165, 180
- Gergely, Csodatévő (Thaumaturgosz) 23, 49, 106, 123,
- Gergely, Kappadókiai 118
- Gergely, Nazianzoszi 48, 88, 113, 116, 118, 119, 120, 123–134, 135, 136, 137, 142, 162, 168, 170, 173–174, 175, 188, 190
- Gergely, Nüsszai 88, 106, 107, 112, 116, 118, 119, 120, 133, 134–162, 166, 174, 187
- gnoszticizmus, gnózis, gnosztikusok, 21, 26–29, 30, 34, 39, 49
- Gratianus császár 171
- Grillmeier, Aloys 26, 29, 98
- György, Kappadókiai, alexandriai ellenpüspök 95, 118
- hagiográfia 47
- hagiológia 47
- Harnack, Adolf 9, 29, 38
- Hefe, Karl Joseph 84, 85, 173, 174, 175, 179, 186, 187, 188, 189
- Heidelbergi Káté 11, 58
- Heidl György 48
- Helladiosz, Caesareai 174
- hermeneutika 10, 56, 58, 61, 63, 147, 151
- Hérón, Alexandriai, matematikus 130
- Hieronymus (Jeromos) 67, 68, 105, 106, 184
- Hippolütosz 22, 27, 39, 40, 45, 46, 47
- Holliday, Lisa R., 69
- homoiuszianusok 94, 114
- Hosius, Cordobai 84, 88, 90, 91, 92, 93
- Hurtado, Larry 13, 15
- Ige → Λόγος
- Ignatiosz, Antiochiai 18–20, 24–25, 26, 103
- immaculata conceptio (szeplőtelen fogantatás) 153
- immutabilitas (ἀτροπία, változhatatlanság) 19, 40, 81, 88, 144
- Ince (Innocentius), III., pápa 188
- Irenaeus, Lyoni 21, 22, 27, 44, 84
- Istenember → θεάνθρωπος
- Iszdórosz 28
- János, Aranyszájú → Khrüszosztomosz
- János, Damaszkuszi 127
- Jeromos → Hieronymus
- Joannész Szkholasztikosz 186
- Julianus (aposztata) császár 93, 95–96, 106, 107, 118, 127, 134, 162
- Julius (Gyula), I., pápa 89–92, 95, 106, 115
- Jusztinosz vértanú 38
- Kalcedon 12

- kalcedoni (IV. egyetemes) zsinat (451) 13, 14, 72, 109, 114, 134, 171, 178, 180
- Kalcedoni Hitvallás 13, 55, 74, 75, 133, 180
- Kálvin János 17, 57, 103
- Kappadókia 49, 117, 118, 119, 123, 124, 134, 135
- kappadókiai atyák 111, 49, 54, 72, 87, 88, 89, 104, 105, 109, 113, 117, 118, 134, 142, 147, 151, 153, 162, 163, 166, 170, 178, 183, 187, 190
- Karpokratész 28
- katekumenátus, katekumenusok 153, 155, 189
- katharoszok 34
- Kelemen, Alexandriai 19, 39, 47, 48, 49–50, 65, 73, 84
- Kelszosz, filoz. 22, 48–49, 63, 65, 142
- Kerdon 30
- kereszttség, keresztelés 20, 23, 29, 31, 45, 53, 63–65, 84, 89, 99–100, 112, 115, 118, 121, 124, 128, 129, 153–155, 163, 171, 174, 176, 177, 179, 181, 182, 184–185, 189
- keveredés (μίξις, κρᾶσις) 36, 55, 139, 144, 146, 159, 160, 164, 165
- khiliazmus 161
- Khrüszosztomosz, Joannész 120, 123, 153, 162, 163
- Kilikia (Cilicia) 117
- Kleomenész 39
- Konstantin (Nagy), konstantini fordulat 76, 77, 79, 84, 85, 89, 94, 104,
- Konstantin, Bíborbanszületett, 33
- Konstantinápoly 23, 32, 89, 114, 115, 113, 118, 125, 126, 127, 153, 162, 163, 171, 173, 174, 175, 178, 180, 184, 187–188, 190
- konstantinápolyi zsinat (360) 116
- konstantinápolyi (II. egyetemes) zsinat (381) 14, 46, 63, 81, 85, 93, 104, 106, 113, 117, 134, 136, 152, 162, 171–189, 190
- konstantinápolyi zsinat (382) 175, 178, 179, 189
- konstantinápolyi zsinat (394) 136
- konstantinápolyi (ún. V. egyetemes) zsinat (553) 153
- konstantinápolyi (ún. VI. egyetemes) zsinat (680–681) 114
- krisztológia 10, 14, 17–20, 25, 28, 30, 39, 44, 45, 54, 55, 57, 58, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 80, 87, 96, 97, 98, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 130, 131, 132, 133, 137, 141, 142, 144, 148, 149, 152, 153, 163, 164, 170, 177, 190
- Küriakosz 175
- Kürillosz, Alexandriai 47, 72, 74, 106, 108, 109, 113, 114, 153
- Kürillosz, Jeruzsálemi 30, 33, 174
- kvaternitás 129
- lényeg → οὐσία
- Libaniosz, antiochiai filoz. 162
- Liberius pápa 117
- λογοπάτορ (Igeatya) 92
- Λόγος (Logosz) 18, 19, 22, 23, 28, 39, 44, 50, 54, 56, 59, 62, 69, 79, 80, 99, 101, 144, 147, 156, 157, 177
- Λόγος-ἄνθρωπος 58, 131
- Λόγος-σάρξ 54, 57, 80, 98, 104, 106, 108–111, 114, 131, 190
- Logosz → Λόγος
- Lukiánosz, Antiochiai 22–23, 78
- Luther, Martin 17, 31, 57, 104, 147, 148
- Magyar Szent Korona 50

- Makedoniosz, makedoniánusok 87, 104, 114–117, 125, 127, 129, 137, 152, 162, 173, 179, 189
- Mani, manicheizmus 30, 33–37, 81, 100
- Marisz, Kalcedoni 23, 85
- Markellosz, Ankürai, markelliánusok 46, 88–89, 90–92, 106, 183, 186, 187
- Markión, Lampszakoszi 117, 174
- Markión (Marcion) 29–33, 35, 36
- Maximosz, a cinikus 188
- Maximosz, Hitvalló 114
- McGrath, Alister E. 69
- megváltástan (szoteriológia) 14, 29, 30, 44, 54, 58, 70, 80, 97, 164
- Meletiosz, Antiochiai 174–175, 179
- Melitón, Szárdeszi 38
- Menandrosz (Menander) 28
- Mezopotámia 33, 117, 118
- Miklós, I., pápa 184
- Milánó 37
- Milánói Rendelet, Mediolanumi Ediktum (313) 76–77
- milánói zsinat (355) 95
- milánói zsinat (381) 175
- millenarizmus → khiliazmus
- Minucius Felix 38
- monarchianizmus 38–44, 45, 78
 dinamikus monarchianizmus 23, 39, 165
 modalista monarchianizmus 38, 39, 44, 46, 129
- monoenergizmus 114
- monofizitizmus, monofiziták 109, 113, 114
- monotheletizmus, monotheléták 113, 114, 148
- montanizmus, montanisták 40, 45, 189
- ναός 166
- Nektáriosz 127, 174, 188
- nemzés nélküli → ἀγέννητος
- neo-niceanizmus, neo-niceánusok 74, 88, 137, 141, 170, 172, 174, 175, 177, 179, 186
- Nesztoriosz, nesztorianizmus 17, 34, 106, 153
- Nicea 12, 84, 100
- niceai (I. egyetemes) zsinat (325) 11, 14, 20, 24, 45, 73, 77, 79, 84–88, 94, 96, 100, 171, 176, 177, 179, 188
- Niceai Hitvallás 72, 74, 79, 83, 85, 86–88, 89, 90, 91, 93, 94, 114, 117, 120, 137, 173, 175, 177, 179, 180, 181, 184, 185, 186
- Nicea–Konstantinápolyi Hitvallás 88, 167, 174, 175, 177, 178–185
- Niesel, Wilhelm 57, 147
- Noétosz 39–41
- Novatianus, novatianizmus, novatiánusok 45, 78, 115, 189
- οἰκειώ (magáévá tenni) 122, 150
- οἰκονομία 14, 42, 44, 54–55, 60, 80, 81, 87, 144, 152, 153, 165, 167, 169, 171, 177
- ὁμοούσιος (egylényegű) 16, 72–74, 80, 81, 83–89, 93, 97, 99, 111, 115, 116, 117, 128, 129, 163, 168, 174, 176, 180, 181, 183
- Órigenész 11, 13, 14, 21, 22, 37, 38, 44, 45, 47–71, 73, 74, 79, 84, 85, 88, 89, 91, 96, 99, 106, 109, 118, 120, 123, 128, 137, 142, 151, 153, 154, 157, 159, 160, 166, 184
- órigenezmus, órigenisták 94, 114, 137
- οὐσία (lényeg) 14, 21, 38, 44, 45, 50, 51, 52, 54, 67, 68, 71–72,

- 73, 74, 75, 79, 80, 85, 86, 87, 88, 91, 94, 95, 96, 97, 101, 109, 120, 121, 128, 129, 137, 140, 141, 168, 176, 177, 181, 186
- Palesztina, palesztinai 47, 117, 118, 123, 174
- patripaszianizmus, patripaszianusok 40, 44, 46, 92
- paulikianizmus, paulikiánusok 34
- peccatum originale → eredendő bűn
- persona 44, 45, 75
- Pesitta 185
- Péter, Alexandriai 172, 188
- Péter, Szebaszteiai 136, 174
- philippopoliszi zsinat (341) 91
- Phóteinosz, photiniánusok 46, 89, 92–93, 186, 187
- Photius 184
- Platón 16, 41, 42, 59, 72, 107, 110, 141
- pneumatológia 14, 87, 104, 114, 120, 136, 187, 190
- pneumatomakhusok 87, 114, 116–117, 119, 120, 127, 129, 163, 173, 174, 176, 177, 179, 186, 187
- Polükárposz, Szmirnai 20, 21
- Pontus 29, 117, 118, 118, 124, 135,
- Porphüriosz, filoz. 49, 105, 106
- Praxeász 39–41
- preegzisztencia 11, 23, 55– 58, 69–70, 158
- Priscianus 175
- Prodikosz 28
- πρόσωπον 41, 43, 44, 73, 75, 92, 108, 110, 129, 142, 146, 155, 163, 177
- pszilanthropizmus 39, 46, 165
- Quadratus 38
- Quasten, Johannes 23, 69, 89, 95, 96, 98, 107, 120, 123, 127, 134, 136, 157, 159, 162, 163, 170
- Romano–Nicaenum 179, 185, 189
- Rufinus, Aquileiai 49, 68, 69, 119
- σαρκώσις (testtélétel) 106, 107, 109, 110
- σάρξ 25, 37, 54, 56, 59, 102, 109, 113, 132, 157, 158, 167–169, 185, 190
- Septuaginta 19, 23, 48, 59, 87, 136
- Simon mágus 27, 28
- Sirmium 46, 92–93, 137
- σκηνή 166
- σῶμα 36, 37, 41, 42, 65, 83, 101, 102, 110, 133, 156, 157, 158, 167–169, 185
- Somos Róbert 22, 48, 63, 65
- substantia 44, 45, 50, 55, 56, 67, 68, 72–75, 88, 91, 92, 93, 101
- Szabbatiosz, szabbatiánusok 189
- Szabelliosz, szabellianizmus, szabellianusok 41–44, 46, 73, 75, 81, 89, 92, 129, 137, 163, 176, 177, 186, 187, 189
- Szardika, szardikai zsinat és hitvallás (343) 88, 90–92, 95, 137
- Szatornilosz 28
- Szekundosz, Ptolemaiszi 85
- Szeleukeia 93, 125
- szentháromságtan 9, 10, 14, 16, 28, 37, 38, 39, 41, 44, 45, 49, 53, 54, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 96, 97, 100, 109, 111, 120, 128, 129, 132, 133, 136, 137, 141, 163, 170, 172, 179
- szenvédésmentesség → ἀπάθεια
- Szíria, szíriai 23, 34, 105, 117, 118, 162, 172, 179, 185,
- Szókratész Szkholasztikosz 78, 79, 84, 85, 87, 89, 90, 92, 93, 95, 107, 114, 115, 116, 117, 119, 174

- szoteriológia → megváltástan
 Szozomenosz 107, 119, 189
 sztoicizmus, sztoikusok 17, 45
 születetlen → ἀγέννητος
 Szümmakhosz (Symmachus) 22, 48
 teremtetlen → ἀγέννητος
 Tertullianus 22, 29, 38, 40, 41, 44, 45, 84
 Θεάνθρωπος (Istenember) 56
 Theodorétosz, Küroszi 22, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 36, 39, 40, 43, 46, 47, 79, 90, 91, 92, 96, 113, 116, 141, 142, 164, 165, 173, 174, 175, 177, 178, 187
 Theodorosz, Mopszvesztiai 63, 142, 153, 163, 179, 182–183, 185
 Theodosius, I. Nagy, császár 77, 105, 125, 126, 162, 170, 171, 172, 173, 174, 187
 Theodotion 84
 Theodosz, cserzővarga 23, 39
 Theodosz, valentiniánus gnosztikus 39
 Theognisz, Niceai 23, 85
 θεολογία 14, 44, 49, 80, 116, 127, 152, 153, 177
 θεοτόκος (istenszülő) 99, 132, 151, 152
 Theónasz, Marmarikéi 85
 theopaszkhizmus, theopaszkhiták 40, 46
 Theophilosz, Alexandriai 153
 Theodosz, bankár 39
 Thesszalonika 171
 Timotheosz, Alexandriai 173, 174
 transsubstantiatio 101
 trichotómia, trichotomizmus 42, 59, 107
 trinitástan → szentháromságtan
 trinitárius szubordináció 16, 38, 53, 182
 tritheizmus 129
 υιοπάτορ (Fiúatya)
 újplatonizmus, újplatonisták 37, 47, 105
 ὑπόστασις 28, 41, 42–44, 45, 46, 53, 54, 71, 72, 73–75, 78–80, 82, 88, 89, 91–92, 94, 95, 97, 109–110, 120, 128, 129, 132, 136, 137, 140, 141, 142, 161, 163, 176, 177, 183, 184, 186, 187
 úrvacsora → εὐχαριστία
 Valens császár 96, 117, 118, 119, 124, 134, 135, 187
 Valentinosz, valentinianizmus, valentiniánusok 27–29, 37, 39, 45, 49, 81
 változhatatlanság → immutabilitas
 Vanyó László 44, 45, 49, 115, 124, 125, 126, 130, 131, 134, 136, 145, 161, 162
 Venables, E., 119
 Wulfila (Ulfilas) 89
 Zephyrinus pápa 39
 zoroasztriánusok 34
 Zwingli, Huldrych 104

Bibliai hivatkozások mutatója

Ószövetség

1Móz 1,1 182

Ézs 6,3 97

Ézs 9,6 183

Ézs 53 19

Zsolt 110,3 83

Péld 8,22 52

Péld 8,22–23 51

Péld 22,20–21 59

Újszövetség

Mt 3,17 20

Mt 4 112

Mt 7,18

Mt 11,27 37

Mt 19,5 185

Mt 19,6 185

Mt 22,21 77

Mt 24,36 130

Mt 25,31 182

Mt 26,26 157

Mt 26,39 149

Mt 27,66 166

Mt 28,19 37, 163

Mk 1,4 185

Mk 12,17 77

Mk 10, 27 167

Mk 14,22 157

Mk 16,19 182

Lk 1,33 183

Lk 10,18 66

Lk 10,22 37

Lk 11,27 152

Lk 20,25 77

Lk 22,19 157

Lk 22,42 149

Jn 1,1–18 39

Jn 1,2 147

Jn 1,14 39, 108, 110, 166

Jn 1,16 164

Jn 2,19–21 165

Jn 5,5 166

Jn 5,19 166, 168, 170

Jn 5,21 37

Jn 6,61–63 101

Jn 6,63 65

Jn 8,6–8 9

Jn 8,16 37

Jn 10,17–18 55

Jn 10,30 37, 38, 165

Jn 14,8–10 50

Jn 14,11 37

Jn 14,26 37

Jn 14,28 38, 165

Jn 15,26 183

Jn 16,13 183

Jn 16,27 37

Jn 16,28 83

Jn 20,19 167

Jn 20,25–27 169

ApCsel 2,36 145

ApCsel 7,59 16

ApCsel 8,9–25 27

ApCsel 13,33

ApCsel 15 15

Róm 1,7 37

Róm 2,29 62

Róm 5,14 63

Róm 5,15 38

Róm 8,15 164

Róm 11,36 83

Róm 12,5 185

Róm 15,26 21

1Kor 1,3 37

1Kor 2,6–7 60

1Kor 2,8 18, 38, 145, 146

1Kor 5,6 156

- 1Kor 6,10* 68
1Kor 6,16 185
1Kor 6,17 55
1Kor 8,6 146
1Kor 15,4 182
1Kor 15,14 132
1Kor 15,22 63
1Kor 15,24–28 183
1Kor 15,28 38
1Kor 15,42–54 143
1Kor 15,44 168, 169
1Kor 15,53 170
2Kor 1,2 37
Gal 1,1 38
Gal 1,3 37
Gal 1,6–9 31
Gal 2,10 21
Gal 4,4 182
Ef 1,2 37
Ef 1,20 182
Fil 1,2 37
Fil 2,6 15, 38
Fil 2,7 144, 164
Fil 2,9 145
Fil 2,10–11 145
Fil 2,11 146
Kol 1,2 37
Kol 1,13 52
Kol 1,15 52
Kol 3,11 33
Kol 3,15 185
1Thessz 1,1 37
2Thessz 1,2 37
1Tim 2,5 18, 38
1Tim 4,5 157
2Tim 1,2 37
Filem 1,3 37
Zsid 1,3 50, 52, 73, 182
Zsid 4,15 112
Zsid 8,1 182
Zsid 10,1 60
Zsid 10,12 182
Zsid 12,2 182
Zsid 13,8 17
Zsid 13,9 17
1Pét 1,2 37
2Pét 1,2 37
1Jn 5,7 37
2Jn 1,9 37
Jel 1,4–5 37
Jel 20,1–6 161

